

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV BOHEMISTIKY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

**DOBOVÁ PŘEDSTAVA POHÁDKOVÉ BYTOSTI ČERTA V DÍLE K. J. ERBENA A
P. DOBŠINSKÉHO. ETNOLINGVISTICKÁ SONDA.**

vedoucí práce: doc. Mgr. Michaela Křivancová, Ph.D.

autorka práce: Bc. Evelína Kolářová

studijní obor: Bohemistika

2023

Prohlašuji, že jsem autorkou této kvalifikační práce a že jsem ji vypracovala pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu použitých zdrojů.

České Budějovice, 28. července 2023

Evelína Kolářová

Na tomto místě bych ráda co nejsrdečněji poděkovala doc. Křivancové za její ochotu, podporu a cenné rady při vedení této práce. Zároveň bych zde ráda poděkovala rodině a přátelům, kteří mě podporovali během celého studia.

Anotace

Práce se zaměřuje na etnolingvistické jazykové zkoumání v rámci folklórního materiálového základu. V úvodu jsou představeny výchozí pojmy a myšlenky, tedy *stereotyp*, *profil* a *jazykový obraz světa* jakožto základní pojmy etnolingvistické. Dále představujeme autory pohádkových souborů K. J. Erbena a P. Dobšinského a kontext jejich sběratelské i tvůrčí činnosti při práci s materiálem, a to zejména v kontextu romantického mýtu o lidové kultuře. Také se zabýváme filosofickými myšlenkami P. Dobšinského a jeho vztahem ke kultuře a tvorbě; v neposlední řadě rovněž předkládáme pojetí pohádky v kontextu slovenského romantismu. V úvodní části práce se též vyjadřujeme k metodologii naší práce a představujeme dva základní kroky práce s materiálem, který jsme si zvolili z textů českých a slovenských pohádek; konkrétně pracujeme se soubory *České pohádky* (Erben, 1970) a *Slovenské pohádky* (Dobšinský, 1957, překlad J. Spilka).

Stěžejní část naší práce představuje korpus atributů pohádkové postavy čerta u Erbena a Dobšinského. Oba korpusy dále předkládáme ve fazetovém tabulkovém uspořádání, které je přehledně zobrazuje a představuje tzv. kognitivní definici čerta, ze které získáváme dobovou představu této postavy v českém a slovenském národním kontextu. Obě definice jsou v závěrečné části práce komparovány.

klíčová slova: etnolingvistika, jazykový obraz světa, čert, česká pohádka, slovenská pohádka, folklór, Erben, Dobšinský

Abstract

This diploma thesis focuses on ethnolinguistic examination of language within the textual domain of folklore texts. Firstly, the thesis presents its core terms from the ethnolinguistic field of study – *linguistic picture of the world*, *stereotype*, and *profile*. The thesis also presents the authors of folk tales Karel Jaromír Erben and Pavol Dobšinský, together with the context of their original work and folk text collecting endeavours, bearing in mind the context of the Romantic myth and the Romantic idea of folk culture. The philosophical concepts of culture in Dobšinský's work are also presented, as well as folk tales in the context of Slovak Romanticism. Following this introductory section, we present methodological principles of work with our material, which we chose from Czech and Slovak folk tales, namely the collections of folk tales *České pohádky* (Erben, 1970) and *Slovenské pohádky* (Dobšinský, 1957, translation J. Spilka).

The core section of this thesis follows the introduction and is structured as a corpus of attributes of deuce / devil in the works of Erben and Dobšinský. Both corpora (each for one author) are then presented as tables showing each facet, which clearly present a cognitive definition of deuce / devil. From this material and its representation, we can pinpoint the contemporary concept of deuce / devil in Czech and Slovak national context. Both definitions are compared in the final part of this thesis.

key words: ethnolinguistics, linguistic picture of the world, devil / deuce, Czech folk tales, Slovak folk tales, folklore, Erben, Dobšinský

Obsah

Úvod / 7

1. *Stereotyp, profil, jazykový obraz světa* jakožto základní pojmy etnolingvistiky / 8
 - 1.1 Nejasnosti v české a polské praxi / 11
2. Erben, Dobšinský a romantický mýtus o lidové kultuře / 15
3. Pohádka v kontextu slovenského romantismu / 21
4. Metodologie výzkumu / 24
 - 4.1 Metoda sběru materiálu / 24
 - 4.2 Metoda třídění materiálu / 24
5. Korpus excerpčí – Erben / 26
6. Fazetové uspořádání atributů čerta u Erbena / 37
7. Korpus excerpčí – Dobšinský / 48
8. Fazetové uspořádání atributů čerta u Dobšinského / 64
9. Komparace obou vzniklých obrazů čerta / 81
10. Závěrečné shrnutí / 83
11. Literatura / 85

Úvod

Tato práce se zaměřuje na etnolingvistické jazykové zkoumání, které se vzhledem ke své interdisciplinaritě dotýká i myšlenek z oborů sociologie, antropologie či kulturních studií. V popředí našeho zájmu stojí jazyk a jeho vztah ke kultuře; důležitými pojmy jsou pro nás *stereotyp*, *profil* a *jazykový obraz světa*. Teoreticky se práce ukotvuje v polských etnolingvistických pracích J. Bartmińskiego, v některých otázkách teoretických a zejména v metodologii se opíráme o práce M. Křivancové. Vzhledem k povaze zkoumaného materiálu se dalšími důležitými pojmy stanou i otázky, týkající se autorů K. J. Erbena a P. Dobšinského, jejich způsob práce s materiálem; dále pak český a slovenský romantismus a romantický mýtus o lidové kultuře. Podrobněji se také vyjadřujeme k otázce filosofického ukotvení myšlenek o kultuře u P. Dobšinského a k otázce pohádky v kontextu slovenského romantismu. Po takovémto úvodu do problematiky se dále vyjadřujeme k vlastní metodologii naší práce s materiálem, který jsme si zvolili z českého a slovenského folklórního základu – pohádky K. J. Erbena a P. Dobšinského. Zmíněné pohádkové soubory dále podrobujeme analýze, jejíž výsledek tvoří stěžejní část naší práce. Jedná se o zevrubný soupis (= korpus) atributů pohádkové postavy čerta u obou autorů. Z něj a dále z přehledných tabulkových zobrazení jednotlivých atributů v rámci fazet vyvstane čtenáři před oči plastický obraz pohádkové postavy čerta v českých a slovenských pohádkách (v rámci autorského provedení daných pohádkových souborů), což představuje významnou sondu do lidového vnímání a dobové představy o této postavě.

1. *Stereotyp, profil, jazykový obraz světa* jakožto základní pojmy etnolingvistiky

Jerzy Bartmiński ve svém výboru statí polské etnolingvistické školy v překladu Ireny Vaňkové uvádí, že se pole lingvistického bádání významně rozšířilo, když se lingvistika obrátila ke zkoumání jazyka v jeho zapojení do širokého kontextu psychologicko-sociologicko-kulturního. Jazykověda se tedy vydala směrem ke kultuře a k poznávání systémů a hodnot, které jsou v ní uloženy; jazyku je zároveň přiznán subjektivní rozměr (Bartmiński, 2016, s. 14–15).

Na otázku, co je předmětem etnolingvistiky, odpovídá Jerzy Bartmiński tak, že je to na prvním místě jazyk (na rozdíl od etnografie řeči či etnograficko-jazykových bádání). Snahou etnolingvistiky je popsat jazyk nejen jako instrument společenské komunikace, ale také jako součást kultury. Jde přitom o zvláštní součást celku, jež koncentruje jeho vlastnosti, zahrnuje v sobě inventář jeho zdrojů a odhaluje způsoby kategorizace a konceptualizace věcí, systémy hodnot a možných hledisek, společensky zakotvených postojů ke světu. Etnolingvistika se tedy snaží proniknout k člověku a k jeho chápání světa (Bartmiński, 2007).

V jazyce podle Bartmińského, „a to ve slovní zásobě i v gramatice, je uložen určitý obraz světa, uchovává se v něm běžné (tzv. naivní) povědomí o světě, o věcech, jevech a vztazích“ (2016, s. 19). Jazyk je současně interpretantem kultury a interpretantem světa, v důsledku čehož lze díky němu objasnit a interpretovat všechny znakové systémy, které ve společnosti fungují, a to i jazyk samotný, který může interpretovat sám sebe. Dále má také jazyk souvislost se systémem hodnot zakládajícím se v každé kultuře, jelikož nejenže hodnoty fixuje a předává o nich povědomí, ale funguje i sám o sobě jako nástroj hodnocení a je zároveň médiem, v němž se hodnoty realizují. V kontextu kultury je tedy autonomní jednotkou a hodnotou (Bartmiński, 2016).

Bartmiński vidí podstatu etnolingvistického přístupu k jazyku ve snaze ukázat hluboké ukotvení verbálního kódu do celé komunikační situace a zohlednit při tom i kódy jiné, kódy mimoverbální (což jsou kódy somatické, kód chování a kód předmětný), k tomu navíc ještě celý společenský a kulturní kontext, tedy zejména to, co bývá mylně vylučováno z lingvistických výzkumů jako jevy mimojazykové. V oblasti jazykovědné sémantiky to podle něj znamená zásadní věc, a to přijetí nového, plnějšiho pojetí významu, jež by zohlednilo nejen vlastnosti designační (i.e. pro identifikaci denotátu nutné a dostačující), ale i ty vlastnosti, které spoluutváří kulturní konotace, protože právě ony nesou zkušenost sdílené historické paměti zkoumaného jazykového společenství. V praxi to pak znamená posun směrem k datům uloženým v jazykových textech, zejména v těch ustálených, které představují určitá klíše,

výsledkem čehož je oproti taxonomické definici postihující jen nutné a postačující vlastnosti jevů tzv. *kognitivní definice*, která má zahrnout všechny vlastnosti jevu, které byly ustáleny v procesu konceptualizace světa mluvčími určitého jazyka (Bartmiński, 2016).

Vliv jazyka na chápání světa, dle Bartmińského tzv. Humboldtovský problém, respektive náhled na svět uložený v jazyce je důvodem ke zrušení opozice jazykového a mentálního obrazu světa, jak jej dříve oddělovali strukturalisté. Etnolingvistika se v tomto ohledu podobá kognitivní lingvistice. *Jazykový obraz světa* byl zpočátku definován jako odraz, zrcadlení světa v jazyce. Později jej spíše lingvistika vnímala jako interpretaci světa, která je výsledkem konceptualizace skutečnosti mluvčími určitého jazyka, přičemž tato konceptualizace se v jednotlivých jazycích liší, jelikož je relativní jednak směrem k tradici jednotlivých kultur, tak ve vztahu k vnitřní stylové diferenciaci jazyka. K vnitřnímu stylovému rozdělení jazyka ukazuje pojem *naivního obrazu světa*, který je (zaveden Apresjanem) obsažen v přirozeném jazyce, v jeho běžné, každodenní podobě, což jej zároveň umožňuje odlišit od obrazu vědeckého (Bartmiński, 2016). Bartmiński dále hovoří o Apresjanově pojetí *jazykového obrazu světa* jako o naivním obrazu světa, tedy o obraze, který je uložen v samých základech jazyka a který představuje svět viděný prismatem jazyka. „Tento obraz zahrnuje to, co je společensky ukotveno ve formě stereotypů“ (Bartmiński, 2016, s. 38). Jazykový obraz světa podle něj rovněž má různé modifikace a podléhá profilování v závislosti na subjektu a jeho perspektivě.

Jazykový obraz světa Bartmiński sám definuje jako výsledek lidského hledání smyslu ve světě, který člověka obklopuje. Tento obraz má svou vnitřní stylovou a žánrovou diferenciaci, svou modalitu, svou ontologii i poetiku (2007).

Slovníkové heslo *jazykový obraz světa* zpracovává Marek Ziołkowski. Zde jej uvádí jako „[p]ojem přejatý od Wilhelma Humboldta a amerických etnolingvistů a užívaný v antropologickolingvistických pracích v souvislosti s pojmy jako zakoušející subjekt (*eksperiencer*), hledisko (*punkt widzenia*), perspektiva (*perspektywa*)“ (Ziołkowski, 2007).

„Označuje hlavní předmět zájmu současné antropologické lingvistiky (etnolingvistiky). Jazykový obraz světa je uložen v jazyce a jistým způsobem se svým uživatelům vnucuje či sugeruje jako samozřejmost. Lze ho verifikovat prostřednictvím kontrolních pozorování a kritické reflexe“ (Ziołkowski, 2007). Dále uvádí, že slovní zásoba jakožto klasifikátor společenských zkušeností rozlišuje a inventarizuje (kategorizuje) prvky skutečnosti na základě lidských znalostí a potřeb. Vědomí o světě je obsaženo ve významu slov, a to zejména v těch motivovaných. Na utváření jazykového obrazu světa má podíl i gramatika; důležitá je kolokabilita (spojitelnost) a kontexty užití slov. Jazykový obraz světa není odrazem světa, ale jeho interpretací a z části i kreací (fikční světy). Jazykové obrazy světa se liší etnicky, stylově,

žánrově i s ohledem na komunikační prostředí. Mezi jazykovými obrazy světa jednotlivých jazyků tak existují rozdíly, podmíněné kulturně i historicky (např. barvy, názvy příbuzenských vztahů). Běžně komunikovaný jazykový obraz světa je obraz naivní, antropocentrický a etnocentrický, korespondující s praktickým postojem ke světu a vztahující se k měřítku běžného člověka. Jazykový obraz světa ovlivňuje uživatele jazyka v jejich vnímání a chápání světa. Etnolingvistika se pokouší o subjektivní rekonstrukci kultury a o poznání mentality jejích nositelů, jejich způsobu konceptualizace světa (Ziołkowski, 2007).

Stanovisko pražského kolektivu kolem I. Vaňkové ohledně chápání *jazykového obrazu světa* předkládá Vaňková v souboru *Co na srdci, to na jazyku* (Vaňková, Nebeská, Saicová Římalová, Šlédrová, 2005). Uvádí zde několik vlastností tohoto obrazu a k nim vlastní výklad. Zaprvé uvádí a) heterogenost. Jazykový obraz světa chápe jako nehomogenní, komplikovaný, mnohvrstevnatý, někdy dokonce vnitřně rozpolcený. Vnímá jeho rozrůzněnost teritoriální (v rámci dialektů), sociální (v případě profesní mluvy, slangů), stylovou i členění dle sféry komunikace. Základní sféru vidí v běžné, každodenní mluvě, jež tvoří centrum jazykového obrazu světa. Tento obraz je antropocentrický a etnocentrický, odpovídá běžnému zacházení se světem, jazykem. Základem pro studium je podle ní pak na prvním místě běžná komunikace a texty folklorní a umělecké, které označuje za antropocentrické. Druhou zmíněnou vlastností je b) dynamičnost. Jazykový obraz světa je neustále v pohybu, ovšem jeho základ, který je zděděný po předcích, zůstává neměnný. Další zmíněnou vlastností je c) výběrovost. Jazykový obraz světa má vždy nutně výběrový charakter. Výběrovost se projevuje ve způsobech kategorizace. Vlastnost, která je zde dále popisována, je d) axiologičnost. „Jazykový obraz světa je prostoupen hodnocením, zaujatostí“ (Vaňková, Nebeská, Saicová Římalová, Šlédrová, 2005, s. 54). Nejvyšší hodnotou je zde lidskost a člověk. Dále pojednává o e) integrálnosti a kontextuálnosti jazykového obrazu světa. Centrální je pro něj praktický, pragmatický vztah ke světu. Je specifický svou orientací na jednání a chování. Jedná se zde o speciální typ pragmatismu, tzv. *naivní pragmatismus*. Poslední zmíněnou vlastností je f) transcendentnost (a sebereflexe). Jazyk má tendenci překračovat své meze, jazykový obraz světa má tedy rovněž transcendentní povahu. Svědčí o tom pouhá existence vlastního metajazyka, jeho schopnost sám sebe reflektovat. Metajazykem přirozeného jazyka je tedy vlastně „jazykový obraz jazyka“.

Pojem *jazykový obraz světa* dále podrobněji zpracovává ve své bakalářské práci *Jazykový obraz čerta v českých lidových pohádkách* E. Kolářová (2021). Vychází při tom z polských etnolingvistických statí souboru *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní*

etnolingvistiky (Bartmiński, 2016) a z práce kolektivu pražské školy *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky* (Vaňková, Nebeská, Saicová Římalová, Šlédrová, 2005).

Tyto pojmy dále také vykládá habilitační práce *Profilování obrazu světa z frazeologické materiálové základny: Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu světa* (Křivancová, 2021). K pojmu *jazykový obraz světa* zde vyvozuje „že výsledný (celkový) jazykový obraz jakéhokoliv výseku světa je v každém etniku konstruktem širokého společenství: do výsledné podoby jazykového obrazu světa (resp. jazykového obrazu konkrétního výseku světa, tedy konkrétní analyzované entity) se mohou promítat jazykové obrazy utvořené (nahlížené; interpretované) různými společenskými skupinami (jež jsou vymezeny různorodými subjektivními i objektivními faktory ovlivňujícími způsoby interpretace světa). Výsledný obraz někoho/něčeho v jazyce je pak součtem těchto dílčích jazykových obrazů vzešlých z interpretací výseku světa sociálním společenstvím. Obraz světa v jazyce je tedy vnitřně diferencován např. různými styly a žánry řeči, zkušenostním rámcem interpretů, úrovní vzdělanosti, systémem hodnot a postojů apod.“ (Křivancová, 2021, s. 48). Jazykový obraz světa je zároveň „tzv. *naivní obraz světa* (tento pojem byl zaveden v ruské etnolingvistice J. D. Apresjanem [...], nikoliv primárně obraz vědecký“ (Křivancová, 2021, s. 49). Takový obraz je tedy výhradně založen na běžné lidské zkušenosti a smyslovém vnímání. Lze jej proto také vnímat jako „způsob chápání reality v myšlení daného společenství“ (Křivancová, 2021, s. 49).

Ze všech zmíněných pojetí jazykového obrazu světa přejímáme a dále pracujeme s posledním zmíněným, jelikož podle nás nejpřesněji postihuje povahu tohoto jevu.

Pojmům *profil* a *stereotyp* je věnována následující podkapitola.

1.1 Nejasnosti v české a polské praxi

Jerzy Bartmiński definuje *stereotyp* jako ustálenou představu a jako typ běžných pojmů, který zahrnuje konotované obsahy, jež dle Putnama patří k centru lexikálního významu. Složitě stereotypové představy lze pojímat jako opakující se spojení sémantických a/nebo formálních prvků a lze je popsat pomocí opakujících se motivů. Na rozdíl od sociologického pojetí se vyskytují nejen stereotypy lidí, ale i věcí a jevů. Stereotypy se neomezují pouze na evaluaci, ale snaží se vystihnout celý kognitivní obsah, způsoby jeho strukturace a metody zacházení s tímto obsahem v diskursu. Zavedení pojmu *aspekt* (respektive *fazeta*, *profil* či *doména*) podle něj umožnilo vystihnout množství perspektiv, jež vstupují do určitého vztahu se subjektem, který vnímá skutečnost. Současně se lze tázat, proč subjekt vytváří právě takovou variantu stereotypu, proč jej takto profiluje (Bartmiński, 2016). Stereotyp tedy Bartmiński vnímá jako reprodukováné spojení významů fixované v kolektivní paměti na úrovni konkrétnosti

odpovídající lexémům. Mezi sémantickým a formálním plánem jazyka není symetrie, proto rozlišujeme tři typy stereotypů: topos, formuli, idiom (Bartmiński, 2016).

Pražský kolektiv kolem I. Vaňkové ve sborníku tezí *Co na srdci to na jazyku* (2005) uvádí *stereotyp* do souvislostí s prototypem, jak to u některých autorů bývá synonymně využíváno (a sama Vaňková jej takto dále používá, srov. s. 86). Dále zmiňuje neterminologické užití slova *stereotyp*, které známe z běžné komunikace a naproti tomu uvádí pojetí odborné. Uvádí, že stereotypy inklinují buďto k obrazům, nebo ke vzorům (jaké by věci ideálně měly být). Důležitým povahovým aspektem stereotypu je tzv. *subjektivní generalizace*, tj. když se jisté vlastnosti jednotliviny nebo několika exemplářů přičtou celé označené skupině, a to bez dalšího zkoumání. Zároveň uvádí, že existují různé polohy a varianty stereotypu vedle sebe a že vyplouvají na povrch na základě kontextu, do něž jsou zapojeny. Míra výraznosti i podoba stereotypu je vázána na dané jazykové společenství a kulturní prostředí.

Jerzy Bartmiński popisuje *profil* ve stati *O profilování pojmů* (2016). Jde o výsledek působení činitelů, o určité pojetí předmětu, který je vnímán subjektem, jež uvádí do hry činitele ovlivňující jeho interpretaci. Těmi jsou znalosti o světě, typ racionality, hodnotový systém, perspektiva nahlížení předmětu. Jde o různé způsoby organizace sémantického obsahu v rámci významu základního, s čímž souvisí rozdíly ve výběru a složení fazet (profilů, aspektů) v etnolingvistických slovnících. Tyto vyplývají ze subjektivní konceptualizace. Profilování má dvě úrovně: zaprvé zahrnuje výběr aspektů a zadruhé jejich obsahovou konkretizaci. Ve stati *Slovanská etnolingvistika – pokus o bilanci* (Bartmiński, 2016) postuluje, že profilování bázových pojmů (stereotypů) je v textech určitého ideologického diskursu proces velmi důležitý, protože dovoluje postihnout dynamiku mezikulturní komunikace v celé její šíři, včetně různých bariér. Z velmi početného souboru ustálených (stereotypových) vlastností se pokaždé provádí výběr, tvoří se varianty, profily bázového stereotypu.

O *profilu* dále pojednává Bartmińského stat' *Profily a subjektivní interpretace světa* (2007). Vysvětluje zde dvojí chápání tohoto pojmu v rámci lingvistiky, tedy a) východisko v americkém kognitivismu a práce Langackera, b) práce a pojetí Anny Wierzbické a jejích následovníků. Druhé pojetí v návaznosti na Wierzbickou dále vysvětluje. Právě z tohoto pojetí vychází polský *Slovník lidových stereotypů a symbolů* z roku 1980. Nejprve se soustředí na styčné body obou pojetí profilu. Ty nachází v pojetí profilování jako významové analýzy jazykových výrazů v rámci určitého širšího kontextu. V antropologickém modelu to pak znamená především soubor pojmů sdružených kolem mluvčího subjektu (*homo loquens*). Tento soubor se skládá z takových „subjektivních“ prvků, jako jsou např. typ racionality, vědomí o světě, systém hodnot nebo hledisko subjektu. Popis významu je pak v tomto přístupu

podmíněn vztahy k určitému pozadí, i.e. situace, širší pojmová struktura či pozadí subjektu, tedy soubor faktorů spojených s *homo loquens*, s jeho postoji a intencemi (Bartmiński, 2007). Takové chápání pozadí podle Bartmińského vytváří perspektivu pro celostní lingvistický popis. Samotný *profil* zde definuje jako „konturu, obrys, formu něčeho“ a sloveso *profilovat* jako „dát předmětu určitou formu“ (Bartmiński, 2007). Oba tyto pojmy zároveň vidí jako centrum a součást komplexu zahrnujícího také pojmy *aspekt*, *hledisko*, *zkušenostní rámeček* a *scéna*. Profily se podle něj nacházejí uvnitř vydělených významů a znamenají určitou specifickou formu utváření bázevého obsahu. Profily tedy rozrůžňují představu prototypového předmětu, a nejedná se tedy o rozdílné významy (Bartmiński, 2007).

Habilitační práce *Profilování obrazu světa z frazeologické materiálové základny: Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu světa* (Křivancová, 2021) upozorňuje na nejasnosti v interpretaci těchto základních etnolingvistických pojmů (*stereotyp*, *profil*). *Profil* zde definuje na základě stati *Profile a podmiotowa interpretacja świata* (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, 1998) jako součet charakteristik ve fasetách, přičemž *profilování* (tj. konstruování obrazu někoho/něčeho v jazyce) chápe jako subjektivou interpretaci světa (= mající svůj subjekt), ve které hraje esenciální roli subjekt, který interpretuje a analyzuje strukturu zkoumaného výseku světa. Je při tom zároveň ovlivněn subjektivními a objektivními faktory. Mezi subjektivní faktory řadíme např. věk, úroveň vzdělanosti, systém hodnot atd.; mezi objektivní faktory pak náleží například materiálový zdroj, ze kterého jsou čerpána data pro výzkum (Křivancová, 2021). Jako stěžejní pro *stereotyp* uvádí Michaela Křivancová pojetí W. Lippmanna a H. Putnama. V Putnamově pojetí jej pak vnímá jako „typický obraz objektu, bez ohledu na jeho případně jen částečnou pravdivost“ (Křivancová, 2021, s. 49). Jde tedy o běžnou, každodenní, naivní teorii skutečnosti, kterou lze v tomto (= Putnamově) pojetí chápat jako synonymum jazykového obrazu určitého výseku světa, tedy jako *kognitivní definici* určitého výseku světa, jak o ní pojednává polská etnolingvistika (Křivancová, 2021).

Křivancová dále s přihlédnutím k definici *stereotypu* v úvodní stati *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* postuluje, že nejen tyto dva pojmy (tj. *stereotyp* a *jazykový obraz určitého výseku světa*), ale i *profil* pojímá polská lingvistika totožně, přičemž ale vnímá již ve stejném slovníku potřebu tyto pojmy navzájem diferencovat (2021). Pojmy *stereotyp* a *profil* by tedy měly být terminologicky odlišeny.

Profil Křivancová v polských etnolingvistických tezích interpretuje jako „konkrétní (dílejší) konstrukt jazykového obrazu světa odrážející každý jeden úhel pohledu, každé jedno něčí hledisko (tj. subjektivé chápání profilu, jež však nemusí nutně znamenat individuální pohled jedince, ale spíše znamená pohled jedné skupiny uživatelů, skupiny vymezené nějakým

společným faktorem) a v návaznosti na to výsledek konkrétní kategorizace určitého výseku světa, tj. konkrétní ‚organizace scény‘, její rozčlenění do jednotlivých fazet s uvedením jejich vnitřních charakteristik (tj. strukturní, fazetové, chápání profilu)“ (Křivancová, 2021, s. 50).

Stereotyp Křivancová chápe jako součet těchto dílčích konstruktů, dílčích diferenciací, i.e. to, na základě čeho můžeme hovořit o výsledném obrazu určitého výseku světa. Stereotyp tedy sestává z dílčích profilů a představuje výsledný jazykový obraz konkrétního výseku světa, oproti profilu, jenž reprezentuje jeden dílčí jazykový obraz konkrétního výseku světa (Křivancová, 2021). V případě frazeologických jednotek pak *stereotyp* může být, nebo dokonce často bývá odlišen od stereotypovosti: „stereotyp jakožto výsledek obrazu světa uloženého v jazyce je / může být pojem širší než stereotypovost jakožto vlastnost jazykových jednotek odrážejících zjevně typické vlastnosti určitého výseku světa“ (Křivancová, 2021, s. 52).

Ze všech zmíněných pojetí stereotypu a profilu přejímáme a dále pracujeme s poslední verzí, kterou představila habilitační práce M. Křivancové, neboť se domníváme, že nejpřesněji postihují podstatu těchto pojmů, které je potřeba významově/úzusově co nejpřesněji sjednotit.

2. Erben, Dobšinský a romantický mýtus o lidové kultuře

Následující kapitola je věnována autorům/sběratelům pohádkových souborů, které tvoří základ našeho analyzovaného materiálu. Osobnosti K. J. Erbena a P. Dobšinského představujeme v kontextu jejich (sběratelské i autorské) tvorby a v širším společensko-kulturně-politickém kontextu, zejména tedy v kontextu romantického mýtu o lidové kultuře.

*

Karel Jaromír Erben, narozen 7. 11. 1811 v Miletíně u Jičína, jakožto básník, prozaik, sběratel a vydavatel českých národních písní, překladatel prózy a poezie, folklorista, historik a jazykovědec, patří k hlavním představitelům českého obrozenského romantismu. Ve svých baladách a prozaických textech aktualizoval mytické pojetí člověka a přírody obsažené v lidové slovesnosti. Řadí se k zakladatelům české folkloristiky a etnografie a k předním editorům starší české literatury (Otruba, 1985).

K. J. Erben vystudoval filozofii a práva v Praze. Zde se také setkal s F. Palackým, který na něj měl nadále velký vliv. V salonech u Friče a Staňka, na které docházel, se setkal s ruskými filology a folkloristy I. I. Srezněvským a O. M. Boďanským. S Boďanským byl v létě 1842 na Chodsku. Zapisoval české folklorní texty, zejména slovesné a zvykové a stýkal se s P. J. Šafaříkem. Písemně byl v kontaktu se S. Vrazem. Od jara roku 1843 byl za své práce na sběru historických textů placen českými stavy. Působil ve Frýdlantě, na Chodsku a v létě 1845 v Českých Budějovicích. Kromě zaměstnání v archivu se věnoval i vědecké tvorbě. Byl považován za předního evropského představitele slavistiky, v několika zemích byl jmenován členem tamních vědeckých společností. Na přání pořadatelů moskevské národopisné výstavy sbíral české kroje na Domažlicku a Plzeňsku. Na výstavu odjel v květnu 1867 spolu s českou delegací. Zemřel 21. 11. 1870 v Praze po vleklých zdravotních potížích (Otruba, 1985).

Jeho vlastní umělecká tvorba vznikala souběžně s jeho pracemi vědeckými. Od 30. let zapisoval české pohádky, písně, zvyky a obyčeje. V roce 1843 formuloval svůj záměr vytvořit „systematický obraz národa českého“, přičemž jeho sbírky folklorních textů mu měly sloužit jako přípravný materiál pro syntetické dílo *Obyčeje národu českého*. Hlavním výsledkem tohoto jeho studia je ve 40. letech čtyřsvazková sbírka *Písně národní v Čechách*. Jeho první pokusy z oblasti lidových pohádek jsou z roku 1840. Roku 1844 vydal dvě pohádky tiskem (*O třech přadlenách; Dobře tak, že je smrt na světě*). V 50. letech a počátkem 60. let otiskl několik pohádek v časopisech, zejména tedy v časopise *Zlaté klasy*. Dále také pohádky otiskl v almanaších *Perly české* a *Máj*. Následuje antologie *Sto prostonárodních pohádek a pověstí slovanských*, jež je výborem pohádek ve slovanských jazycích, otištěny jsou v původních

jazycích. Ve *Vybraných bájích a pověstech* pak otiskne vlastní překlady ze slovanských jazyků. Některé jeho původní pohádky zůstaly pouze v rukopise, jelikož zamýšlený soubor *Národní české pohádky* již nedokončil (Otruba, 1985). „Erbenovo pojetí národní literatury vycházelo z představy existence původního českého (slovanského) etnického základu, jehož charakter dosvědčuje folklorní tvorba; za hlavní úkol nové literatury považoval zřetel k národní osobitosti, a tím i osvobození od nánosu cizích vlivů, zejména od světobolné byronské romantiky“ (Otruba, 1985, s. 669).

„Básnické oživení mýtu prostřednictvím poezie bylo u Erbena jak projevem vědomí o společenské potřebě morálního řádu a obranou proti dějinnému vývoji, který rozkládal tradiční představu jednoty člověka a světa, tak dobově aktuálním protestem proti násilným zvrátům nastoleným bachovskou reakcí“ (Otruba, 1985, s. 670).

Erben svůj cíl v podobě vlastní původní tvorby realizoval v prozaické části svých děl, konkrétně při psaní pohádek, jelikož nezapisoval jejich lidové znění, ale sám je umělecky ztvárňoval. Snažil se o rekonstrukci předpokládané podoby klasické české pohádky, a to jak ve způsobu zpracování, tak i v systému významů, které jsou schopny vyjadřovat předpokládaný mytický smysl pohádkového obrazu. V kontrastu s improvizovaným lidovým vyprávěním stojí Erbenovo pojetí žánru, kterému dal pevný tvar, promyšlenou motivaci a významovou sjednocenost, která pak umožní přisuzovat postavám a dějům tzv. symbolickou platnost (Otruba, 1985).

Erben proto dává přednost tzv. kouzelným pohádkám a za pohádkovými bytostmi a ději spatřuje síly a děje z domény přírody, odehrávající se v průběhu roku. Mýtus byl pro něj způsobem, jak (básnický) poukázat na základní vztahy, které platí obecně pro život člověka, nezávisle na historii. Mýtus v jeho pojetí byl také projevem vědomí o potřebě morálního řádu (Homolová, Otruba, Pešata, 1982).

*

Pavol Dobšinský, narozen 16. 3. 1828 ve Slavošovicích, byl slovenský folklorista, básník, překladatel, literární kritik a publicista. Řadí se k příslušníkům tzv. štúrovské generace, pojmenované po významné slovenské osobnosti, spisovateli Ľudovítu Štúrovi. Narodil se v rodině evangelického faráře. Studoval na gymnáziu v Rožňavě a Miškovci, poté na evangelickém lyceu v Levoči. Zde se zapojoval do činnosti Jednoty mládeže slovenské. Svá studia ukončil roku 1850 kandidátskou kněžskou zkouškou. V letech 1850–1852 působil jako tajemník evangelického faráře, etnografa a sběratele lidových textů Samuela Reusse v Revúci. Reuss podnítil jeho sběratelské a vydavatelské snahy v oblasti lidové slovesnosti. Roku 1852 Dobšinský působil jako pomocný redaktor Slovenských pohledů a v letech 1858–1861 jako

profesor slovenského jazyka a literatury na lyceu v Banské Štiavnici, kde zároveň redigoval časopis Sokol. Zemřel 22. 10. 1885 v Drienčanech, kde od roku 1861 působil jako farář (Vojtech, 1999).¹

Literární začátky Pavla Dobšinského spadají do období jeho levočských studií a zahrnují vlastenecké a alegorické básně inspirované lidovou poezií. Později také přetvářel lidové pověsti a anekdoty do veršové formy, např. *Zlatý pluh*, *Zakletá Mařena*, *Slovenští valaši* aj. Tyto následně publikoval časopisecky a v rámci almanachů. Věnoval se zejména sběru ústní prozaické (slovenské) lidové slovesnosti. Spolu s A. H. Škultétyem sestavil a vydal soubor kouzelných pohádek s názvem *Slovenské pověsti* (1858–1861). Vrcholem jeho sběratelského úsilí je osmisvazkové dílo *Prostonárodní slovenské pověsti* (1880–1883, 1964). Kromě fantastických (kouzelných) pohádek zde publikuje i anekdotické příběhy, lidové verze středověkých exemplů, zvířecí pohádky, místní pověsti, novelistické příběhy a podobenství s realističtějšími črtami (Vojtech, 1999).

Dobšinský zde uplatnil a zachoval všechny znaky slovenské lidové pohádky, tedy včetně vyjadřovacích prostředků odpozorovaných z živé lidové mluvy a dialogů odpovídajícím lidovému hovorovému stylu. Sesbírané texty před vydáním podrobil přísné mravní cenzuře, a zbavil se tak původně přítomné erotičnosti a „šťavnatého humoru“. Díky zásahům tohoto druhu se tak z prozaické lidové slovesnosti, která původně nebyla pro děti vhodná, stala oblíbená forma čtení této věkové kategorie. Vydáváním lidových pohádek přispěl Pavol Dobšinský k upevnění postavení spisovného slovenského jazyka. Jeho dílo se stalo základní součástí slovenské folkloristiky. Z dalších jeho literárních činností připomeneme např. překlady do slovenštiny. Dobšinský přeložil např. romantické básníky Byrona a Mickiewicze a klasiky Shakespeara a Rousseaua. Připomeneme ještě další jeho díla – např. *Sborník slovenských národních písní, pověstí, přísloví, pořekadel, hádanek, her, obyčejů a pověr* (1874) nebo *Prostonárodní obyčeje, pověry a hry slovenské* (1880) (Vojtech, 1999).

Štúrovci, generace pod vedením L. Štúra, ve svých uměleckých prvotinách (zejm. poezie) používáním českého jazyka nijak nebránili ani nebořili jazykovou bariéru mezi češtinou a slovenskou lidovou slovesností, na kterou se tato generace začala esteticky orientovat. Až tzv. kodifikace spisovného slovenského jazyka, tedy rozhodnutí vedoucích generačních představitelů J. M. Hurbana a M. M. Hodži z roku 1843 o používání nového spisovného jazyka na bázi středoslovenského nářečí, významně přispěla ke změně paradigmatu a orientaci na folklorní texty. Brzy v tomto jazyce začínají vycházet pod redakcí L. Štúra

¹ pozn. k citaci (parafráze): vlastní překlad ze slovenštiny

Slovenské národní noviny (1845), Hurban zakládá Slovenské pohledy (1846) a vydává almanach Nitra, který ve svém druhém ročníku (1844) přechází na nově kodifikovaný jazyk (Mikula, Majáková, Mikulová, 1999).

Vojtuň Norbert ve své magisterské diplomové práci *Mýtus tvorby Pavla Dobšinského* (2016) přibližuje osobnost Pavla Dobšinského v souvislosti s jeho pohádkovou tvorbou a uvádí obojí do polohy mýtu.

Pavol Dobšinský patřil k reprezentantům znovuoživené národní ideologie, jejímž centrem byla od poloviny 60. let 19. století Matice slovenská. Tato organizace v době své existence, jež se v literárně-kulturní historii Slovenska označuje jako „matičné roky“, měla významný vliv na rozvoj literatury a filosofie zejména díky své organizátorské a ediční praxi. Její vlastní činnost v oblasti filosofie byla sporadická a spíše okrajová a značila se náhodným výběrem problémů, jejichž řešení byla často amatérská. Avšak samo nastolování filosofických problémů a pokusy o jejich řešení pomáhalo budit na Slovensku zájem o filosofii a v jejím rámci zároveň i o etiku. Vytvořilo se tak podpůrné prostředí pro další rozvoj těchto disciplín (Hajko, 2001)².

Jádrem programu Matice slovenské byly otázky kulturní a literární. Její přívrženci se hlásili k tradici štúrovského dědictví a politicky podporovali tzv. „Starou školu“. Mezi jedno z hlavních edičních úsilí Matice se řadí vydávání *Letopisu Matice slovenské*, který vycházel mezi lety 1864 a 1875. Z počátku jej sestavoval Michal Chrástek, později Viliam Paulíny Tóth a František Viktor Sasinek. Zde se – i když poměrně zřídka – projednávaly i problémy filosofické a etické. Jednotlivé svazky spisů byly součástí *Matičných spisů*. Těch vyšlo celkem čtyřicet (včetně *Letopisu*). Řadily se k nim původní knižní práce (např. Dobšinského *Úvahy o slovenských pověstech*, cestopis Daniela Šusteka z Blízkeho Východu a další literární díla, různé praktické příručky a učebnice atd.), dále sem patřily např. sbírky lidové slovesnosti a archivní materiály (Hajko, 2001).

Filosofické bádání této doby se odehrávalo na poli ontologie a gnozeologie, filosofie národa a také etiky. Mnohé z těchto problémů se navzájem prostupovaly a – jak již bylo řečeno – mnohé z nich byly řešeny amatérsky. Tato snaha ovšem svědčila o houževnatém úsilí o vyrovnání se složitými otázkami ze specificky slovenské pozice a ve specificky slovenských poměrech. Slovenští učenci zastávali totiž i ve filosofii tzv. „národní“ hledisko – při řešení konkrétních otázek a problémů se vždy tázali, jaký význam má daná skutečnost pro Slováky, respektive pro Slovany, případně jakým příspěvkem může a má přispět slovenská (resp.

² pozn. k citaci (parafráze): vlastní překlad ze slovenštiny

slovanská) věda. Asi nejznámějším z těchto autorů byl P. Dobšinský, který byl příslušníkem mladší generace štúrovců, jehož aktivity autorské, sběratelské, editorské a částečně teoretické soustřeďují mnohé dozvuky matičné činnosti a v rámci ní i pokusy o zformulování vlastní filosofie národa (Hajko, 2001).

V době působení Matice se pociťovala intenzivní potřeba dokázat opodstatněnost tohoto politického úsilí, především na úrovni teoretické reflexe pojmu *národ*. Pokračováním hegelovské koncepce vícero štúrovců i postštúrovců chápalo svět jako proces, ve kterém existuje hluboká vnitřní souvislost. Do tohoto procesu zařadili i svůj vlastní národ a usilovali o určení jeho místa v dějinách. Důkazy svébytnosti a plnoprávnosti slovenského národa a jeho postavení mezi vyspělými evropskými národy hledali v myšlenkově bohaté lidové slovesnosti (Hajko, 2001).

Dobšinský celkem střízlivě hodnotil nedokonalosti myšlenkového světa lidových pohádek a pověstí, jejich nekonciznost a netransparentnost pohledu na svět, který reprezentovaly. Byly podle něj vyjádřením ještě nedospělého ducha národa. Konstatoval, že v pověstech dominuje obrazné vyjadřování bez užití abstraktních pojmů. Dobšinský v nich viděl sebevyjádření národa, kdy ještě v čase své dřívější mladosti „byl umělcem a básníkem“ a předkládal své věci v symbolech, namísto pojmů čistě rozumových (Hajko, 2001).

Filosofický výklad vzniku pověstí je společný jak Dobšinskému, tak dalším slovenským myslitelům tohoto období, zejména Petru Kellnerovi-Hostinskému a Viliamu Pauliny-Tóthovi. Je třeba vzít v potaz, že celá generace štúrovců už od času svého vzniku byla vnitřně diferencovaná a heterogenní. V zásadě bychom mohli přijmout pracovní rozdělení na dva typy romantismu v rámci této generace, avšak u mnoha osobností tohoto hnutí se tyto koncepce různě prolínaly a střídaly. Prvním typem romantismu je tzv. *romantismus pragmatický*, který usiloval o dialektické chápání vztahu ducha a předmětnosti. Druhým typem je tzv. *romantismus mesianistický*, který měl protihegelovský charakter, navazoval na Schellinga a směřoval k pohlcení jakékoli předmětnosti duchem na bázi subjektivně motivované „panduchovnosti“. Jedním z příkladů prolínání obou těchto směrů je i Dobšinský: sice chápal vztah předmětnosti a ducha jako dialektický, to mu ovšem nebránilo vyznávat prioritu panduchovnosti ve světovém vývoji. Oba tyto proudy myšlení se u něj zcela paradoxně spojily. V hegelovském panteismu našel východisko pro zkoumání a interpretaci předkřesťanských (pro něj tedy pohanských) představ a názorů starých slovanských předků Slováků, u kterých hledal přímou spojitost při zkoumání specifík národního ducha (Hajko, 2001).

U Dobšinského bychom spíše mohli hovořit o inspiraci a filosofickém pozadí než o filosofii jako o vědě. Dobšinský se nepokoušel teoreticky si vyjasnit rozdíly mezi hegelovským a antihegelovským romantismem. Pokud vůbec používal vědecko-teoretické pojmy, tak obvykle bez dostatečné reflexe. Filosofie pro něj byla prostředím, pomůckou, médiem sloužícím ke zdůvodnění jeho výkladu národní minulosti, tak jako se tato minulost (resp. její duchovní pozadí) dalo identifikovat v pověstech, pohádkách, pořekadlech tradovaných v lidové slovesnosti. Lidová slovesnost pro něj byla spíše objektem zkoumání než východiskem vlastní literární či vědecké tvorby (Hajko, 2001).

V lidových pohádkách a pověstech se podle Pavla Dobšinského projevuje duch národa v jeho dětském období, proto pověsti nepovažoval za skutečnou historii národa, ale našel v ní hluboké a inspirující poučení o tom, jak národ smýšlel v samých začátcích jeho smýšlení o bohu, božstvu, přírodě a světě i lidstvu. Je zde cítit vliv polského filosofa B. F. Trentowského, který upozorňoval na význam a etické zázemí původní víry našich slovanských předků. Dobšinský vyslovil zajímavou tezi o ideových aspektech slovenských lidových pověstí, a sice, že za původní světonázor našich předků považoval panteismus. Podle něj také naši předkové chápali a podle vlastního osobitého názoru třídili přírodní síly a jejich účinky. Zejména tedy dvě moci postavené proti sobě, moc kladná a záporná. Dobšinský chápal přítomnost těchto dvou sil jako protikladnou a vzájemně proti sobě bojující, a to v rámci celistvého přírodního celku. Svět je podle něj dynamická jednota protikladů. Tato jednota se promítá i do světa lidí, ve kterém funguje mravnost jako prostředek rozeznávání dobra a zla (Hajko, 2001).

V dílech lidové slovesnosti nacházel Dobšinský dostatek příkladů svědčících o důležitosti rozlišení dobra a zla v praktickém životě lidí. V tomto smyslu mravný nemůže být čin jako takový sám o sobě, ale je jím, až když jej jako mravný zhodnotíme, tedy když uznáme, že odpovídá požadavkům, jež vyplývají z představy o tom, co je správné v mezilidských vztazích, co má být, jak se má člověk chovat a jak má konat. Význam Dobšinského a jeho názorů byl mimo jiné i v tom, že upozornil na hodnotový systém lidových vrstev, který reflektovaly ústně tradované pověsti a který tvořil fundamentální vrstvu lidové ideologie v širším smyslu (Hajko, 2001).

Dobšinského chápání významu lidové slovesnosti je blízké modernímu chápání tohoto jevu: etické normy (a sankce za jejich porušení) tvoří samostatnou oblast hodnotového systému folklóru a poměrně přesně pomáhají při rekonstrukci funkce folklóru při upevňování těchto norem, které tvoří určitý zvykový, obyčejový, neoficiální právní pořádek (Hajko, 2001).

3. Pohádka v kontextu slovenského romantismu

Pavol Dobšinský s A. H. Škultétyem ve 23. čísle časopisu Sokol (jenž byl pod vedením Dobšinského) představují čtenářské obci prvních pět svazků *Knihy první. Pověstí prastarých bájných časů*, které vyšly pod názvem *Slovenské pověsti*. Ve svých úvodních editorských slovech zastávají romanticko-mytologickou koncepci pohádky, která nepřekračuje rámec úvah o povaze a funkci prozaického folklóru v národní kultuře, tak jak zaznívaly už od začátku 40. let ve statích S. Reusse, J. Francisciho, L. Štúra, v početných rukopisných fragmentech, a především v úvodu k připravované sbírce z konce 40. let z dílny L. Reusse a A. H. Škultétyho. Navzdory jistému časovému posunu i proměněné kulturně-spoločenské atmosféře porevolučního desetiletí koncepci z počátku 40. let potvrzují, vědomě upevňují a argumentačně zdokonalují v ještě užší návaznosti na Kollárův koncept národa a jeho chápání folklóru (Pácalová, 2010)³.

Publikováním takového příspěvku, ve kterém se zblízka zaměřili na výklad povahy a významu pohádek, zamýšleli podpořit odbyť svojí sbírky. Už v prologu Dobšinský a Škultéty představují všechny podstatné argumenty, které ve vztahu ke konceptu národa představují nosné principy přístupu k pohádce, tak jak již byly definovány v předrevolučním období. Zaprvé uvádí idealizující charakteristiky národních ctností, jak se profilyovaly už počátkem šafárikovsko-kollárovskej generace. Slováky pritom jakožto národ specifikovali v kontextu slovanské rodiny bez jejich ztotožnění či zástupného označení, tak, jak je to pro 40. léta typické. Zadruhé uvádí důraz na um a starobylost praslovanského a praslovenského národa a zaujetí obranného postoje vůči všem, kteří jej neprávem znevažují a neslýchaně mu ubližují znevažováním jeho kulturního dědictví. Zatřetí je zde uvedena folklórní prozaická tradice jakožto básnické vyjádření předků a jejich představ o světě, které zanechali následujícím generacím jako kulturní dědictví. Za čtvrté uvádí důraz na dějinnou perspektivu představovanou v pohádkách a nezastupitelnou poznávací funkci těchto útvarů ve vztahu k předchozím generacím a budoucímu národnímu pohybu. Za páté a jako poslední uvádí romantickou představu vyprávění pohádek za dlouhých zimních večerů v intimním přítmi ohníčku (Pácalová, 2010).

Kompoziční zákonitosti převzali editoři z koncepce pohádek M. Dohnányho a P. Kellnera-Hostinského aplikované na teorii dramatu a rozšířili ji o Štúrovy teoretické postuláty vztahující se k epice a funkci postavy (hrdiny), tak, jak ji Štúr prezentoval ve svém spise *O*

³ pozn. k citaci (parafráze): vlastní překlad ze slovenštiny

národních pověstech a písniích plemen slovanských. Od Štúra dále převzali také koncept zakletí jakožto trestu uvaleného na jednotlivce, jeho rodinu a celou zemi; rovněž také koncept obrazotvornosti, jejíž podstatou jsou metamorfózy a personifikace. Princip proměn v pohádkách přirovnali Dobšinský se Škultétyem k proměnám v řeckých a římských bájích, přičemž zdůraznili rozdíl mezi slovenskými pohádkami a řeckými bájemi – nemožnost zpětné přeměny z nehumánní formy na člověka, jak je to v bájích, a absence polohumánních forem (typu sfinga) v pohádkách (Pácalová, 2010).

Pohádky podle Škultétyho, Reusse a Čipky pocházejí z časů, které o historii žádného národa nevypovídají, i když zobrazují bitvy, války, turnaje, dobývání hradů a zámků. Historické pozadí těchto děl se podle nich nedá dohledat, i když se o to před nimi už někdo pokoušel a situoval je do 7. či 9. století, tedy do dob pohanských (autoři zde narážejí na Francisciho). Tento rozpor vyřešili argumentem, že pohádky převyšují let času, jelikož jsou starobylé jako samy Tatry, jako proud Hronu, jako národ sám. Zde je možno vidět romantické gesto, s jakým se později ztotožní i P. Kellner-Hostinský a které do *Slovenských pověstí* převzali Dobšinský se Škultétyem (Pácalová, 2010).

V návaznosti na koncept S. Reusse vysvětlili látkové podobnosti v jednotlivých pohádkách různých kultur původem ve společném praducho indoevropských národů. Důkazem společného původu je i mytologie, ve které se projevuje zřetelná genetická příbuznost s jinými pohanskými náboženstvími, a to zejména řeckým, finským a indickým, přičemž v pohádkách se mytologie zachovává v čisté formě. V této souvislosti přijímají názor S. Reusse, L. Štúra a J. Francisciho, a sice, že shromáždění pohádek napomáhá rekonstrukci národní mytologie. Přijímají také víru editora první pohádkové sbírky, že k tomu poslouží právě knižní vydání pohádek (Pácalová, 2010).

Názory P. Dobšinského a A. H. Škultétyho na pohádky, představené na přelomu 50. a 60. let 19. století, nenavazují na pojetí Škultétyho, Reusse a Čipky z konce 40. let, ale přímo jej přebírají v redukované podobě. I přes hlubokou příbuznost těchto dvou pojetí vykazují novější z nich některé inovátorské koncepty, kterými se vydává myšlení Dobšinského a Škultétyho od konce 50. let. Na rozdíl od svých současníků a učitelů (tedy zejména Reusse), jejichž přístup k folklórnímu materiálu byl převážně jednoúčelový, byla jejich motivace k práci víceúčelně motivovaná. Akcentovali tak více cílů, které v předešlém období nebyly prosazovány, stály v pozadí, či se dokonce s pojetím pohádky nadobro vylučovaly. Takovým cílem je například zábavná funkce pohádek, na kterou ve 40. letech upozornil ojedinele M. Dohnány a kterou zvláště zdůrazňovali (Pácalová, 2010).

Spojení umělecké hodnoty pohádek s národně-kulturním aspektem souvisí mimo jiné i s funkcí vzdělávání národa, kterou později výrazně prosazoval Dobšinský, i s konceptem vydávání pohádek jako národního činu, o němž se ve své edici snažili právě Dobšinský se Škultéty. Specifikem přístupu těchto dvou autorů k pohádkám je funkční využití tohoto útvaru pro další vzdělávání vrstev čtenářstva. V pohádkách viděli důležité kulturní a vzdělanostní dědictví a bohatství, které si národ na cestě k vyšší kultuře a vzdělanosti musí osvojit. Nevzdělanému čtenáři chtěli přinést literaturu, která je mu „vlastní“, a tím ho dále motivovat k dalšímu hodnotnému poznání. Vzdělaného čtenáře chtěli motivovat k úvahám o kulturních hodnotách národa (Pácalová, 2010).

Dobšinský se Škultéty také výrazně aktualizovali otázku postavení Slováků ve skupině slovanských národů z předrevolučního období, navazující na Štúra. Zvláště aktuální pro ně byla otázka výjimečnosti (až kulturní nadřazenosti) Slováků. Výklad pohádky se orientoval na sugerování představy, že slovenské pohádky vynikají nejvyšším stupněm zachovalosti, původnosti a nepoškozenosti, které si zachovaly díky geografickému umístění národa situovaného pod Tatrami i díky jeho rezistentní schopnosti odolávat vnějším vlivům maďarským a německým, což implikuje mravní nadřazenost Slováků. V tomto pojetí už nositelem pohádek není lid jistého etnika, ale národ, přičemž hodnota pohádek a axiologie národa, jak ji pohádky odrážejí, splývají, navzájem se podmiňují.

Ve svých úvahách navázali na koncept národa, jak jej definovali autoři v úvodu ke sbírce pohádek *Slovenské pověsti* ze 40. let, kde byl původce a nositel pohádek vyznačen dobově nejkomplexněji, a to geograficky (národ obývající Tatry, Matry a Fatry), jazykově (národ, jehož jazyk zůstává bez poskvrnny němčiny či maďarštiny), etnograficky (národ přidržující se starých zvyků a obyčejů) i kulturně-antropologicky (národ s přirozenou veselostí, láskou ke zpěvu a tanci, vlídností řeči, neúnavnou pracovitostí, jako bystré a čisté vlny Hrona, na jehož březích žijí) (Pácalová, 2010).

Důležitá je v tomto ohledu také skutečnost, že Dobšinský pohádky excerpoval z materiálu, který byl zaznamenaný od začátku 40. do konce 70. let 19. století, a odráží tak různé představy autorů o podobě pohádky (Pácalová, 2010).

4. Metodologie výzkumu

Tato práce si jako svůj předmět zkoumání vybrala žánr (české a slovenské) pohádky. V rámci těchto textů lidové slovesnosti zkoumá v rámci etnolingvistického přístupu, jaký obraz jedné konkrétní pohádkové bytosti, a sice čerta, je v tomto materiálovém zdroji uložen. Odráží tak soudobý pohled na tuto pohádkovou postavu v českém a slovenském národním kontextu.

Teoreticky práce navazuje na koncepce polské etnolingvistické školy, konkrétně na J. Bartmińského a jeho *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky* (2016): především statí *Polský stereotyp matky* a *Stereotyp slunce v lidové polštině*. Částečně také operuje s myšlenkami I. Vaňkové a kol. v souboru *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky* (2005).

Konkrétní metodologické postupy tato práce čerpá z textů M. Křivancové: *Profilování obrazu světa z frazeologické materiálové základny: Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu světa* (2021) a *Obraz světa ve frazeologii: K metodice analýzy a klasifikace frazeologických jednotek* (2019).

5.1 Metoda sběru materiálu

Sběr materiálu pro účely výzkumu práce probíhal v textech českých a slovenských lidových pohádek. Konkrétně se jedná o tyto soubory pohádek:

České pohádky (Erben, 1970),

Slovenské pohádky (Dobšinský, 1957, překlad J. Spilka).

V souborech jsme hledali slovo „čert“ a vypisovali jej spolu s jeho kontextovým výskytem do tabulky, která později dala základ pro vznik korpusu excerpce. Nejprve ale materiál musel projít fází třídění. Pro každý soubor pohádek jsme vytvořili vlastní tabulky, respektive korpusy. Dále je proto dělíme do jednotlivých kapitol v rámci naší práce.

5.2 Metoda třídění materiálu

Materiál vypsaný v tabulce v rámci fáze sběru jsme následně pečlivě třídili na základě sémantického kritéria. Jednotlivé excerpce jsme podrobili sémantické analýze a poté třídili do skupin na základě příslušnosti k určité množině. Tyto kategorie jsme na materiál a na základě něj tvořili ex-post. Nejdříve je nutné vyhledat výskyty slova „čert“ a až poté – na základě analýzy – můžeme stanovit kategorie, nikoli naopak. Výsledkem této fáze výzkumu je tedy už strukturovaný korpus excerpce a v něm jednotlivé atributy, jež se vztahují k pohádkové postavě čerta.

Vlastní třídění materiálu se metodologicky opírá o práci M. Křivancové *Obraz světa ve frazeologii: K metodice analýzy a klasifikace frazeologických jednotek* (2019). Využili jsme podobnou metodu klasifikace do jednotlivých skupin.

Postupně se tedy v materiálu vydělily dvě základní skupiny: skupina A a B. Skupina A obsahuje excerpce, které svým obsahem přímo referují k postavě čerta jako takového. V této skupině jsme vydělili tři podskupiny, A₁, A₂, A₃. První podskupina A₁ obsahuje excerpce, které přímo referují k postavě čerta jako takového, bez dalšího rozšiřujícího sémantického obsahu. Zde například uvádíme excerpce: „*Čert se po něm žene ostrým mečem, že mu utne ruku ...*“

Druhá podskupina A₂ zahrnuje excerpce, které referují k postavě čerta za použití jiného lexikálního výrazu než slova „čert“. Zde se jedná např. o excerpce „*Šetek se nadul, takže mu chlupy jako štětiny stály, a vyčetl babě všechny hříchy, co jich jakživa od mladosti až do té chvíle natropila.*“

Poslední podskupina A₃ obsahuje excerpce, které patří do sémantické množiny postavy čerta, protože referují k peklu, tedy k místu, odkud postava pochází. Zde jsme např. uvedli excerpce „*Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.*“

Skupina B naopak obsahuje excerpce, které nerefereují k pohádkové postavě čerta jako takového, ale používají slova „čert“ a „peklo“ buďto k obraznému pojmenování skutečnosti, nebo jiným způsobem, který primárně nedefinuje postavu čerta jako takového (zde jsou to například rčení typu „*Ale když čert nespí, i anděl se rozhlíží, říká se.*“). Tyto excerpce se nepodílejí na vytváření jazykového obrazu čerta, jelikož jejich primárním referentem je skutečnost jiná než postava čerta jako takového. Proto tyto excerpce ze skupiny B nezařazujeme do dalšího výběru ve fazetách. V korpusu je ovšem uvádíme pro úplnost.

V každé skupině jsme si dále určili sémantické kategorie a subkategorie, do kterých jsme excerpce třídili. Takto jsme např. vydělili kategorii vlastnosti (v základní skupině A₁).

Takto strukturovaný korpus s jednotlivými atributy roztríděnými dle sémantických kategorií v rámci jednotlivých pohádkových souborů poté dal základ pro vznik tabulkového zobrazení fazet, které dále předkládáme jako výsledek naší analýzy. Fazetové uspořádání jednotlivých atributů do přehledné tabulky se opírá o metodu navrženou M. Křivancovou v jejích výše zmíněných pracích. Takto jsme například vydělili fazetu **CO DĚLÁ**.

Obě tyto možnosti zápisu atributů představují sondu do lidového vidění světa a nahlížení na postavu čerta, a jsou proto vhodným základem pro vznik tzv. kognitivní definice čerta.

5. Korpus excerpčí – Erben

V této kapitole předkládáme korpusový soupis atributů pohádkové postavy čerta, tak, jak jsme je sesbírali a sémanticky utřídili do jednotlivých skupin. Jedná se o korpus atributů čerta u K. J. Erbena, konkrétně v souboru pohádek *České pohádky* (Erben, 1970). Poznámky k jednotlivým excerpčím uvádíme pod čarou. Excerptce uvádíme kurzívou a zachováváme původní pravopis.

*

ČERT

A) excerptce, jež přímo referují k postavě čerta jako takového:

A1) excerptce, které přímo referují k postavě čerta:

1. vzhled:

1.1 pazoury na rukou a nohou: *Vypadal jako malý klouček, jenže měl na rukou a na nohou pazourky; ...*

„Táhneš, neplecho! Co mi ty pazoury do hrnce strkáš?“

1.2 malý klouček: *Vypadal jako malý klouček, ...*

1.3 chlupy: *Šetek se nadul, takže mu chlupy jako štětiny stály, ...*

2. fyzilogie:

2.1 pronikavý hlas, napůl lidský, napůl slepičí: *... slyší Palička najednou v komoře něco šramotit, a hned nato nějaký pronikavý hlas, napolou člověčí, napolou slepičí.*

2.2 zvířecí rys chodidla / má tvar jako psí noha: *A bylo vidět stopu jako od psí nohy, jak se světnice přes síň a po schodech nahoru na půdu ťapal až k vikýři.*

3. nadpřirozené schopnosti:

3.1 změna podoby:

3.1.1 černé kuře: *... a našel v poli pod hruškou kuře; ...*

... a ve dne zpozorovala sousedka taky to černé kuře na dvoře mezi slepicemi.

Ale v tom okamžení vskočilo mu kuře na hřbet ...

... na hrabici tam sedělo to černé kuře ...

... a donesl kuře zas pod tu hrušku, kde je našel, ...

3.1.2 ohnivý kuře: *I vidí ohnivý kuře a tři hromádky zemčat; ...*

3.1.3 plamenný víšek: *... viděli v noci něco k Paličkovům do stavení lítat jak plamenný víšek, ...*

... že viděli něco jako plamenný víšek se střechy na střechu lítat: ...

3.1.4 člověk / pacholek: *Tu ho potká nějaký člověk, ...*⁴

*Pacholek šel, nadělal ze slámy řezanky, naměřil do pytlů, naložil na vůz a jel.*⁵

Pacholek to dobře věděl, ...

Brzy potom některý den povídá pacholek: ...

Pacholek šel a ty dvě staré mrchy zabil; ...

... povídá pacholek koželuhovi.

... řekl pacholek, ...

... a pacholek almaru odnesl.

Pacholek postavil almaru na zábradlí a povídá: ...

„Sem s nimi!“ řekl pacholek, ...

... řekl pacholek a shrábl peníze, ...

... pošeptal pacholek koželuhové.

... a dokavad měl toho pacholka u sebe, ...

Ale pacholek taky nebyl ve stravě vybíračný, ...

3.2 nadpřirozená síla: ... *šel pacholek za vozem a pomáhal trochu rukou, a koně vyjely tak lehko, jako by táhly prázdný vůz.*

3.3 proměna předmětů: *Šetek skočil, ty střevíce popadl a na caparty [K. J. E.: = na cucky] roztrhal. Šafářka přišla, kouká – střevíce byly zas celé!*

4. vlastnosti:

4.1 nežádoucí jev: *Tu hned byla po vsi jedna řeč, že kmotr Palička se čertu zadal.*

Byl celý zarmoucený [sedlák]; nevěděl, jak si pomoci, a taky se bál, aby si toho ze sousedů nikdo nevšimnul.

... odjakživa ho znali za bohobojného a poctivého [sedláka], a umínili sobě, že mu dají výstrahu.⁶

... povídá jeden mladý sedlák, „zabíte tu potvoru!“ a hned sám popadl polínko a po kuřeti jím hodil.

Potom radili někteří Paličkovi, aby se odtud vyprodal a jinam přestěhoval, že Raráš zůstane v tom stavení.

⁴ Z kontextu pohádky, z děje i přímo z textu vyplývá, že jde o Raráše: viz citace „Byl to Raráš.“ (s. 72) z úvodu pohádky.

⁵ ibid.

⁶ chtějí mu dát výstrahu = varovat ho před Rarášem

Sedlák se toho hned chytil a hledal kupce: ale nikdo mu stavení s Rarášem nechtěl koupit ...

... Palička pak si zas umínil, stůj co stůj že se Raráše musí zprostit.

... šel a sám si své doškové stavení zapálil ...

„Shoř si tam, neplecho, za to místo přec ještě něco utržím.“

... šel [sedlák Palička] k Rarášovi a prosil ho, aby se od něho vystěhoval, že sice žádný pacholek nebude chtít u něho sloužit.

Sedlák hned vzal na sebe plášť a donesl kuře zas pod tu hrušku, kde je našel, ...

Proto ji taky rozkřičeli, že má Šetka v domě, až si potom už lidi veřejně v celém okolí povídali.

Šafářku ty řeči mrzely a ráda by se byla Šetka zbavila, ale nevěděla jak ...

... až jí potom kdosi poradil, aby řekli tomu člověku, co jim ho přinesl, a něco mu dali, aby ho zas odtud vybyl.

... a pak začal Šetka volat a zařikávat, aby se odtud vyklidil.

... a když mu to Pyskáček vzpurně odepřel, rozhorlil se chalupník a prohodil něco o nespravedlivě nabytém jmění.

Od té doby kudy chodil, hlavu věsil; přemýšlel, jak by toho zlého hosta z domu vypudil.

Selka byla do peřiny zašila Šetka, aby jej žid odnesl; ale zmýlila se.⁷

Pyskáček připovídal velké peníze tomu, kdo by mu Šetka z domu vypudil.

... a začala Šetka zařikávat, aby se z domu vystěhoval.

4.2 vyvolává zoufalství: *Byl celý zarmoucený [sedlák]; nevěděl, jak si pomoci, a taky se bál, aby si toho ze sousedů nikdo nevšimnul.*

[Sedlák Palička] už nevěděl, co si počít.

4.3 opak zbožnosti a poctivosti: *... odjakživa ho znali za bohabojného a poctivého [sedláka], a umínili sobě, že mu dají výstrahu.*

Jednou tam přišel jeden chalupník a prosil Pyskáčka, aby mu půjčil do žní korec žita; a když mu to Pyskáček vzpurně odepřel, rozhorlil se chalupník a prohodil něco o nespravedlivě nabytém jmění.⁸

4.4 nutno držet se od něj dál: *... odjakživa ho znali za bohabojného a poctivého [sedláka], a umínili sobě, že mu dají výstrahu.*

⁷ pozn. k pravopisu slova „žid“: Přejímáme původní pravopis v pohádkovém souboru, zde s. 71.

⁸ Pyskáčkovi pomohl k penězům Šetek.

Sedlák se toho hned chytil a hledal kupce: ale nikdo mu stavení s Rarášem nechtěl koupit ...

... šel [sedlák Palička] k Rarášovi a prosil ho, aby se od něho vystěhoval, že sice žádný pacholek nebude chtít u něho sloužit.

4.5 nutno zbavit se jej: ... povídá jeden mladý sedlák, „zabíte tu potvoru!“ a hned sám popadl polínko a po kuřeti jím hodil.

Potom radili někteří Paličkovi, aby se odtud vyprodal a jinam přestěhoval, že Raráš zůstane v tom stavení.

Sedlák se toho hned chytil a hledal kupce: ale nikdo mu stavení s Rarášem nechtěl koupit ...

... Palička pak si zas umínil, stůj co stůj že se Raráše musí zprostit.

... šel a sám si své doškové stavení zapálil ...

„Shoř si tam, neplecho, za to místo přec ještě něco utržím.“

... šel [sedlák Palička] k Rarášovi a prosil ho, aby se od něho vystěhoval, že sice žádný pacholek nebude chtít u něho sloužit.

... a donesl kuře zas pod tu hrušku, kde je našel, ...

Šafářku ty řeči mrzely a ráda by se byla Šetka zbavila, ...

... až jí potom kdosi poradil, aby řekli tomu člověku, co jim ho přinesl, a něco mu dali, aby ho zas odtud vybyl.

... a pak začal Šetka volat a zařikávat, aby se odtud vyklidil.

... přemýšlel, jak by toho zlého hosta z domu vypudil.

Selka byla do peřiny zašila Šetka, aby jej žid odnesl; ale zmýlila se.

Pyskáček připovídal velké peníze tomu, kdo by mu Šetka z domu vypudil.

... a začala Šetka zařikávat, aby se z domu vystěhoval.

4.6 čeled' ho nemá v lásce: Proto taky čeládka psí hubu měla na něj, ...

Proto ji taky rozkřičeli, že má Šetka v domě, až si potom už lidi veřejně v celém okolí povídali.

4.7 hospodář ho má v lásce: ... a taky hospodář ovčák nic nedal na něj dopustit, a to proto, že za ten celý čas, co Šetek byl v ovčárně, ovce žádná ani nezastonala.

4.8 pozitivní vliv na hospodářská zvířata: ... za ten celý čas, co Šetek byl v ovčárně, ovce žádná ani nezastonala.

Od té doby, co měli ve dvoře Šetka, krávy ku podivu dojily a žádná nezastonala ...

4.9 nechá se napálit: Ale jednou zle se opálil. Děvečka přinesla škopek jak obyčejně; ale venku do něho nalila vařící vody a jen povrchu plevami posypala. „Šup na plévky!“ povídá

si Šetek, a hup, ale v tom okamžení byl zas už venku ze škopka, křičel a svíjel se bolestí – a čeládka se smála, až okna řinčely.

4.10 dá se prodat / koupit za tři greše: *Šetek se prý nikdy jinak neprodává než za tři greše.*

Šafář ručnici koupil a pověsil v komoře na hřebík. V noci se ručnice ztratila a místo ní byl ve dvoře Šetek.

4.11 šafářka ho má v lásce: ... *proto mu taky šafářka přála a každý den mísku smetánky jemu dávala.*

4.12 pochutná si na jídle: *Šetek si tu liboval ...*

4.13 šibal: ... *a všelijaké šibalské kousky prováděl.*

4.14 dá se ho zbavit moukou a zařikáváním: *Když pak ten člověk přišel, dal všude ve stavení nasypat mouky, a pak začal Šetka volat a zařikávat, aby se odtud vyklidil.*

4.15 dá se přivolat pomocí určitého rituálu: *Vzal vejce od jedné černé slepice a zašil je do košile pod levé paždí, a tak s ním chodil devět dní, každý den přes devět mezí, nemyl se, nečesal a nemodlil, až se mu devátého dne z toho vejce skutečně vylihl Šetek.*

4.16 nezbedný: ... *tím nezbednější byl taky Šetek a mnoho mrzutostí mu nadělal.*

4.17 má smysl pro řád a morálku: *Čím více se kmotr Pyskáček nadýmal a chudými povrhoval, tím nezbednější byl taky Šetek a mnoho mrzutostí mu nadělal.*

... naříkala a žalovala, že jim Šetek zakousl synáčka v kolíbce.

Když pak sedlák potom po ohni všecko své jmění si spočítal, co mu zůstalo, bylo ho zrovna zas tolik, jako měl tehdáž, když si byl umínil Šetka vychovat.

4.18 pomáhá k penězům a jmění nekalými způsoby: *Jednou tam přišel jeden chalupník a prosil Pyskáčka, aby mu půjčil do žní korec žita; a když mu to Pyskáček vzpurně odepřel, rozhorlil se chalupník a prohodil něco o nespravedlivě nabytém jmění.*

4.19 aktivita v noci: *Ale třetí noc nato vypukl u Pyskáčků náramný požár ...*

Když přijel do mlýna, bylo už pozdě na noc a hodně tma.

Když tam přišel, už se hodně setmělo.

4.20 smysl pro spravedlnost: *Raráš přesypal to žito do svých pytlů a jemu tam nasypal své řezanky.⁹*

⁹ Zde se z kontextu pohádky dozvídáme, že mlynář měl nakradené žito, které chtěl prodat na jarmarku. Právě tohle žito mu Raráš přesypal.

Všickni pak ostatní pacholci v tom bahně uvázli, potrhali postranky, musili jeden druhému připrahat a pachtili se až do noci, než mohli vyjet.¹⁰

Raráš se jim vysmál, nechal jich v bahně a jel dál.

„Děkuj pánu bohu, žes tak lacino ušel,“ řekl pacholek a shrábl peníze, „podruhé nelez do cizích almar, aby se ti něco horšího nepřihodilo!“¹¹

„Aby panímámě nekrvácelo srdce,“ povídá, „tuhle vám zas tu almaru nesu; já se rozmyslil, dejte mi třeba peníze anebo mi ty kůže vraťte.“

„Skořápka prázdná, čert jádro sněd,“ pošeptal pacholek koželuhové.

„Neudělal, ale udělám,“ řekl pacholek, „budete-li almary před mužem zavírat.“

„Věřu, pantáto, máte to hodnou panímámu: mám prý se u vás přimluvit, abyste sedával doma a nechodil do hospody, že prý vám leckdys upeče k večeři kuřátko. Dnes vám ho taky upekla, ale bojí se, že se budete hněvat.“

Muž byl rád, že mu tak žena přeje, a umínil si, že do hospody chodit nebude; a žena byla ještě radší, že tak pěkně vyvázla, i zařekla se, že do nejdelší smrti nebude nikomu kuřátko píkat, aby muž nevěděl.

4.21 je zadobře se sedlákem a pomáhá mu: *Brzy potom některý den povídá pacholek: „Sedláče, nechtěl byste si nějaké lepší koně za ty mrchy koupit?“*

„Však já se postarám, chcete-li.“

Pacholek šel a ty dvě staré mrchy zabil; potom je stáhl, vzal kůže na rameno a nesl je do hospody.

4.22 mazaný: *„Věřu, pantáto, máte to hodnou panímámu: mám prý se u vás přimluvit, abyste sedával doma a nechodil do hospody, že prý vám leckdys upeče k večeři kuřátko. Dnes vám ho taky upekla, ale bojí se, že se budete hněvat.“*

4.23 není vybíravý ve stravě: *Ale pacholek taky nebyl ve stravě vybíračný, všecko rád jedl, co mu dali ...*

4.23 cítí bolest: *... a svíjel se bolestí – a čeládka se smála ...*

5. činnosti:

5.1 krade a nosí věci do domu sedláka: *„Pantáto, přinesl jsem vám brambory!“¹²*

„Pantáto, přinesl jsem vám pšenici, žito, ječmen!“

¹⁰ Zde z kontextu děje vyplývá, že to neštěstí na ně seslal Raráš, protože se mu posmívali, že má staré koně a chatrný povoz (Raráš sloužil jako pacholek u chudého sedláka).

¹¹ Zde Raráš odhalil a zabránil nevěře v manželství.

¹² Z kontextu vyplývá, že tyto věci krade.

„Už se stěhuju, už tu nebudem / už tu nebudem, už odtud půjdem / už tu nebudem, už se stěhuju / už se stěhuju, jinde krást budem!“

5.2 děsí lidi: *„Fí, neplecho!“ odplivnul sedlák uleknutím ...*

5.3 dělá neplechu: *„Fí, neplecho!“ odplivnul sedlák uleknutím ...*

5.4 dělá lidem starosti: *... ale starostí nemohl [sedlák] do rána spát, už věděl, co si domů přinesl.*

Byl celý zarmoucený [sedlák]; nevěděl, jak si pomoci, ...

5.5 nahání lidem strach: *Sedlák už nešel se dívat, co to, ale třásl se strachem jak osika i neustále se modlil: „Vysvobod' nás od všeho zlého!“*

5.6 lítá jako plamenný víšek, ale nepálí: *... viděli v noci něco k Paličkovům do stavení lítat jak plamenný víšek, a nezapálilo; ...*

5.7 způsobuje bolest: *... a tak ho tepalo jako polenem a při každé ráně volalo: ...*

A přitom pokaždé [Raráš] jemu [pacholkovi] takovou ránu vsadil do zad, že pacholek potom dlouho ještě měl modřiny.

5.8 škodí lidem: *Ale v tom okamžení vskočilo mu kuře na hřbet a tak ho tepalo jako polenem a při každé ráně volalo: „Já jsem Raráš! – Raráš! – Raráš!“*

Kmotr Palička zůstal, jako by ho byl hrom omráčil.

[Sedlák Palička] už nevěděl, co si počít.

A přitom pokaždé [Raráš] jemu [pacholkovi] takovou ránu vsadil do zad, že pacholek potom dlouho ještě měl modřiny.

... a taky pacholkům a děvečkám nikdy nic dobrého neudělal, a kde co potají kutili, všecko vyzradil.

Proto taky čeládka psí hubu měla na něj, ale bála se jemu co udělat, aby se nepomstil

...

... a když děvečka do světnice přinesla plévy, aby je spařila, vždycky jí s kamen do škopka na ně skočil, říkáje: „Šup na plévky!“

Pacholky potom už mrzelo, že jim nedá pokoje ...

... seděl na ní na vršku Šetek, strouhal mrkvičku a posmíval se jemu: ...

Šetek se posadil vedle ní, a když se děvečka někam ohlídl, sáhl do hrnce pro kousek šustky a šup do huby!

Šetek skočil, ty střevíce popadl a na caparty [K. J. E.: = na cucky] roztrhal.

... tím nezbednější byl taky Šetek a mnoho mrzutostí mu nadělal.

... naříkala a žalovala, že jim Šetek zakousl synáčka v kolibce.

Sedlák zůstal, jako by mu nůž byl do srdce vrazil; ...

Ale třetí noc nato vypukl u Pyskáčků náramný požár, a celé to stavení, chlévy, stodola, sýpka – všecko lehlo popelem, a co nemohlo shořet, rozsypalo se.

5.9 posmívá se: „*Che-che-che!*“ ozvalo se něco vzadu na voze.

„*Už se stěhujem, už tu nebudem / už tu nebudem, už odtud půjdem / už tu nebudem, už se stěhujem / už se stěhujem, jinde krást budem!*“¹³

... *seděl na ní na vršku Šetek, strouhal mrkvičku a posmíval se jemu: „Holej! – holej! – holej!“*

5.10 zpívá si: ... *na hrabici tam sedělo to černé kuře, zatřepalo křídla a začalo si zpívat ...*

„*Už se stěhujem, už tu nebudem / už tu nebudem, už odtud půjdem / už tu nebudem, už se stěhujem / už se stěhujem, jinde krást budem!*“

5.11 rád si pochutná na jídle: *Raráš měl se dobře, ale nezdálo se, že by se chtěl odtud hýbat.*

Šetek si tu liboval ...

5.12 mstí se: *Ale v tu chvíli už mu seděl na zádech Raráš a křičel: „Jedna bušta! – druhá bušta! – třetí buštu Vašek sněd!“*

A přitom pokaždé [Raráš] jemu [pacholkovi] takovou ránu vsadil do zad, že pacholek potom dlouho ještě měl modřiny.

Proto taky čeládka psí hubu měla na něj, ale bála se jemu co udělat, aby se nepomstil ...

Ale Šetek toho děvečce nedaroval.

Jednou když lezla [děvečka] na půdu po žebříce, zapletl ji do něho tak, že jí musili přijít na pomoc, a měli co dělat, aby ji z žebříka zas vypletli!

Pacholek věděl, že ho pomsta nemine, a proto se měl před šetkem na pozoru ...

... *a než se vzpamatoval, měl celou kupku sena do vlasů zamotanou ... ale dělej co dělej, seno mu z vlasů nemohli vyplést ... Pacholek musil si dát hlavu dohola ostříhat.*

Ale Šetek se jí hned za to pomstil.

Šetek skočil, ty střevíce popadl a na caparty [K. J. E.: = na cucky] roztrhal.

... *a nikdo k němu nablízko nesměl ani přistoupit, aby mu na hlavu neskočil a se nepomstil.*

5.13 chechtá se: „*Che, che, che!*“ *zachechtal se Raráš ...*

¹³ Jedná se o posměšný zpěv.

5.14 rád škádlí psy, kočky a krocany: *Rád škádlíval psy, kočky a moráky [K. J. E.: = krocany, pozn.], ...*

... vylezl dopolou žebříka a škádlil psy, co tu pod poklopem leželi na dvoře.

Nastrkoval jim jednu nožku po druhé a pokřikoval neustále na ně: „Jedna nožka – dvě nožky! za kterou mě chytíš?“

Psi štěkali, mohli se vzteknout.

Psi hned na něj a zle ho přivítali, sotvaže jim vyvázl ze zubů.

5.15 vyzrazuje tajemství: *... a kde co potají kutili, všecko vyzradil.*

Pacholci a děvečky nemohli se pro Šetka ani hnout, všecko na ně vyzradil.

5.16 žaluje: *... a kde co potají kutili, všecko vyzradil.*

Pacholci a děvečky nemohli se pro Šetka ani hnout, všecko na ně vyzradil.

Když se některý přitočil a kus másla si ukrojil nebo nějakou homolku [K. J. E.: = syreček, tvarůžek] do kapsy vstrčil, anebo když děvečka při dojení sobě pod žlab postavila hrneček mlíka, hned to věděla šafářka a s nimi se vadila.

5.17 ohřívá se na kamnech: *V zimě sedával obyčejně Šetek na kamnech, ohříval se ...*

5.18 svíjí se bolestí: *... a svíjel se bolestí ...*

5.19 strouhá mrkvičku / posměch: *... seděl na ní na vršku Šetek, strouhal mrkvičku a posmíval se jemu: „Holej! – holej! – holej!“*

5.20 leží na peci za kamny: *Líhával na peci za kamny ...*

5.21 libuje si: *Šetek si tu liboval ...*

5.22 intenzivně křičí: *Šetek křičel až hrůza ...*

5.23 ťape: *A bylo vidět stopu jako od psí nohy, jak se světnice přes síň a po schodech nahoru na půdu ťapal až k vikýři.*

5.24 nosí do domu peníze: *Nyní nastaly Pyskáčkovi zlaté časy: peněz dost, ani nevěděl, co s nimi počít.*

5.25 sedává na záhrobcu u kamen: *Šetek z peřiny se vydrápal a několika skoky byl zase na záhrobcu [K. J. E.: = na zídce, schůdku u kamen], kde obyčejně sedával ...*

5.26 blýská očima: *... blýskal očima ...*

5.27 cení zuby: *... a cenil zuby ...*

5.28 nadouvá se: *Šetek se nadul, takže mu chlupy jako štětiny stály ...*

5.29 vyčítá lidem jejich hříchy: *... a vyčetl babě všechny hříchy, co jich jakživa od mladosti až do té chvíle natropila.*

Šetek vida ho, počal se na záhrobcu krčit – nevěděl nic na něj, co by mu vyčetl ...

5.30 lítá jako plamenný víšek a zapaluje všechno: *Lidi, kteří při tom ohni byli, vyprávěli, že viděli něco jako plamenný víšek se střechy na střechu lítat: kam to padlo, všechno hned bylo v ohni – byl to ten Šetek.*

5.31 domlouvá: *„Jen mě vemte přec,“ domlouval se ten člověk; „věru, nebudete toho lítovat.“*

„Ale máte ve stodole na patře slámu, jen mi půjčte dvanáct pytlů.“

5.32 vykonává činnosti pacholka: *„Sedláče, já pojedu do mlejna.“*

Pacholek šel, nadělal ze slámy řezanky, naměřil do pytlů, naložil na vůz a jel.

Jednou musil pacholek s jinými pacholky na panskou robotu; měli dříví z lesa vozit.

5.33 napravuje řád: *Raráš přesypal to žito do svých pytlů a jemu tam nasypal své řezanky.*

Pak semlel, dal měřičné a jel domů.

Všickni pak ostatní pacholci v tom bahně uvázli, potrhali postranky, musili jeden druhému připrahat a pachtili se až do noci, než mohli vyjet.

Raráš se jim vysmál, nechal jich v bahně a jel dál.

„Děkuj pánu bohu, žes tak lacino ušel,“ řekl pacholek a shrábl peníze, „podruhé nelez do cizích almar, aby se ti něco horšího nepříhodilo!“

A pan vrchní se zařekl, že do nejdelší smrti ke koželuhovům nepůjde.

„Skořáпка prázdná, čert jádro sněd,“ pošeptal pacholek koželuhové.

„Neudělal, ale udělám,“ řekl pacholek, „budete-li almary před mužem zavírat.“

Koželuhová musela jít a kuře přinést, co upekla panu vrchnímu.

Muž byl rád, že mu tak žena přeje, a umínil si, že do hospody chodit nebude; a žena byla ještě radší, že tak pěkně vyvázla, i zařekla se, že do nejdelší smrti nebude nikomu kuřátka píkat, aby muž nevěděl.

5.34 škodí ničemům: *Raráš přesypal to žito do svých pytlů a jemu tam nasypal své řezanky.*

Raráš se jim vysmál, nechal jich v bahně a jel dál.

„Děkuj pánu bohu, žes tak lacino ušel,“ řekl pacholek a shrábl peníze, „podruhé nelez do cizích almar, aby se ti něco horšího nepříhodilo!“

„Skořáпка prázdná, čert jádro sněd,“ pošeptal pacholek koželuhové.

„Neudělal, ale udělám,“ řekl pacholek, „budete-li almary před mužem zavírat.“

Koželuhová musela jít a kuře přinést, co upekla panu vrchnímu.

5.35 pomáhá sedlákovi: *Brzy potom některý den povídá pacholek: „Sedláče, nechtěl byste si nějaké lepší koně za ty mrchy koupit?“*

„Však já se postarám, chcete-li.“

Pacholek šel a ty dvě staré mrchy zabil; potom je stáhl, vzal kůže na rameno a nesl je do hospody.

„Pantáto, kupte ty kůže,“ povídá pacholek koželuhovi.

Tak Raráš opatřil sedlákovi peníze.

... a dokavad měl toho pacholka u sebe, nikdy mu na ničem nescházelo.

5.36 vyhrožuje: ... *„podruhé nelez do cizích almar, aby se ti něco horšího nepříhodilo!“*

„Neudělal, ale udělám,“ řekl pacholek, „budete-li almary před mužem zavírat.“

6. strava:

6.1 konzumuje mléko: *I nařídil ženě, aby mu dávala talíř dobrého mlíka ...*

6.2 konzumuje buchty: *I nařídil ženě, aby mu dávala talíř dobrého mlíka a tři buchty k tomu.*

... a [pacholek] vidí na schodech ty tři buchty, co tam selka položila Rarášovi.

6.3 konzumuje smetanu: *... a každý den mísku smetánky jemu dávala.*

6.4 konzumuje šustky / škubánky: *Šetek se posadil vedle ní ... sáhl do hrnce pro kousek šustky a šup do huby!*

6.5 není vybíravý, konzumuje rád všechno: *Ale pacholek taky nebyl ve stravě vybíračný, všechno rád jedl, co mu dali ...*

6.6 hrách nechce kvůli kalichu: *... jenom hrachu nechtěl jíst, a to proto, že je na každém zrníčku kalich.*

7. zeměpisné určení výskytu:

7.1 Liběnice: *V Liběnicích v ovčárně zdržoval se taky Raráš ...*

7.2 Načeradec: *V Načeradci byla jedna šafářka, ta měla taky Šetka.*

A2) Excerpce, které referují k postavě čerta a používají k tomu jiný lexikální výraz než slovo „čert“:

1. Raráš: *„Já jsem Raráš! – Raráš! – Raráš!“*

2. Šetek: *... ale tu mu říkali Šetek.*

6. Fazetové uspořádání atributů čerta u Erbena

V této kapitole předkládáme fazetové uspořádání jednotlivých atributů čerta v pohádkovém souboru *České pohádky* (Erben, 1970), tak, jak jsme je sesbírali a utřídili v korpusu. Přehledné zobrazení v tabulkách se opírá o metodiku navrženou M. Krivancovou (2019, 2021). Jednotlivé fazety uvádíme tučně. Excerpce, jakožto příklady u jednotlivých atributů, redukuje vždy na jeden příklad výskytu. Excerpce uvádíme kurzívou.

*

JAK VYPADÁ	EXCERPCE
pazoury na rukou a nohou	<i>Vypadal jako malý klouček, jenže měl na ruce a na nohou pazourky ...</i>
malý klouček	<i>Vypadal jako malý klouček ...</i>
chlupy	<i>Šetek se nadul, takže mu chlupy jako štětiny stály ...</i>

JAKOU MÁ FYZIOLOGII	EXCERPCE
pronikavý hlas, napůl lidský, napůl slepičí	<i>... a hned nato nějaký pronikavý hlas, napolou člověčí, napolou slepičí.</i>
zvířecí rys chodidla / má tvar jako psí noha	<i>A bylo vidět stopu jako od psí nohy, ...</i>
cítí bolest	<i>... křičel a svíjel se bolestí ...</i>

JAK PŮSOBÍ NA SVÉ OKOLÍ	EXCERPCE
vyvolává zoufalství	<i>Byl celý zarmoucený [sedlák]; nevěděl, jak si pomoci, a taky se bál, aby si toho ze sousedů nikdo nevšimnul.</i>
čeled' ho nemá v lásce	<i>Proto taky čeládka psí hubu měla na něj ...</i>
hospodář ho má v lásce	<i>... a taky hospodář ovčák nic nedal na něj dopustit ...</i>
pozitivní vliv na hospodářská zvířata	<i>... za ten celý čas, co Šetek byl v ovčárně, ovce žádná ani nezastonala.</i>
šafářka ho má v lásce	<i>... proto mu taky šafářka přála a každý den misku smetánky jemu dávala.</i>
šibal	<i>Šetek si tu liboval a všelijaké šibalské kousky prováděl.</i>
nezbedný	<i>... tím nezbednější byl taky Šetek ...</i>
je zadobře se sedlákem a pomáhá mu	<i>Brzy potom některý den povídá pacholek: „Sedláče, nechtěl byste si nějaké lepší koně za ty mrchy koupit?“</i>
mazaný	<i>„Věru, pantáto, máte to hodnou panímámu: mám prý se u vás přimluvit, abyste sedával doma a nechodil do hospody, že prý vám leckdys upeče k večeři kuřátko. Dnes vám ho taky upekla, ale bojí se, že se budete hněvat.“</i>
nežádoucí jev	<i>Tu hned byla po vsi jedna řeč, že kmotr Palička se čertu zadal.</i>
nutno držet se od něj dál	<i>... odjakživa ho znali za bohabojného a poctivého [sedláka], a umínili sobě, že mu dají výstrahu.</i>
nutno zbavit se jej	<i>... povídá jeden mladý sedlák, „zabíte tu potvoru!“ a hned sám popadl polínko a po kuřeti jím hodil.</i>
neplecha	<i>„Fí, neplecho!“ odplivnul sedlák uleknutím ...</i>
potvora	<i>... povídá jeden mladý sedlák, „zabíte tu potvoru!“ a hned sám popadl polínko a po kuřeti jím hodil.</i>
obluda	<i>„Lepší když já ji sním nežli ta obluda ...“</i>

JAKÉ VYZNÁVÁ MORÁLNÍ HODNOTY	EXCERPCE
opak zbožnosti a poctivosti	... odjakživa ho znali za bohabojného a poctivého [sedláka], a umínili sobě, že mu dají výstrahu.
dá se prodat / koupit za tři grešle	Šetek se prý nikdy jináč neprodává než za tři grešle.
dá se ho zbavit moukou a zařikáváním	... dal všude ve stavení nasypat mouky, a pak začal Šetka volat a zařikávat, aby se odtud vyklidil.
dá se přivolat pomocí určitého rituálu	Vzal vejce od jedné černé slepice a zašil je do košile pod levé paždí, a tak s ním chodil devět dní, každý den přes devět mezí, nemyl se, nečesal a nemodlil, až se mu devátého dne z toho vejce skutečně vylíhl Šetek.
má smysl pro řád a morálku	Čím více se kmostr Pyskáček nadýmal a chudými povrhoval, tím nezbednější byl taky Šetek a mnoho mrzutostí mu nadělal.
pomáhá k penězům a jmění nekalými způsoby	... a když mu to Pyskáček vzpurně odepřel, rozhorlil se chalupník a prohodil něco o nespravedlivě nabytém jmění.
smysl pro spravedlnost	Raráš přesypal to žito do svých pytlů a jemu tam nasypal své řezanky.

JAKÉ MÁ VLASTNOSTI	EXCERPCE
nechá se napálit	<i>Ale jednou zle se opálil. Děvečka přinesla škopek jak obyčejně; ale venku do něho nalila vařící vody a jen povrchu plevami posypala. „Šup na plévky!“ povídá si Šetek, a hup, ale v tom okamžení byl zas už venku ze škopka, křičel a svíjel se bolestí – a čeládka se smála, až okna řinčely.</i>
pochutná si na jídle	<i>Šetek si tu liboval a všelijaké šibalské kousky prováděl.</i>
je aktivní v noci	<i>Ale třetí noc nato vypukl u Pyskáčků náramný požár ...</i>
není vybíravý ve stravě	<i>Ale pacholek taky nebyl ve stravě vybíračný, všecko rád jedl, co mu dali ...</i>

CO UMÍ	EXCERPCE
změna podoby	a) černé kuře: ... a našel v poli pod hruškou kuře; bylo černé a zmoklé ...
	b) ohnivé kuře: I vidí ohnivé kuře a tři hromádky zemčat ...
	c) plamenný víšek: ... viděli v noci něco k Paličkovům do stavení lítat jak plamenný víšek, ...
	d) člověk / pacholek: Tu ho potká nějaký člověk, zastaví ho a povídá: „Sedláče, nevzal byste mne do služby za pacholka?“
nadpřirozená síla	A když přijeli do těch mokřin, kde mysli, že uvážne, šel pacholek za vozem a pomáhal trochu rukou, a koně vyjely tak lehko, jako by táhly prázdný vůz.
proměna předmětů	Šafářka přišla, kouká – střevíce byly zas celé!

CO DĚLÁ	EXCERPCE
krade a nosí věci do domu sedláka	<i>„Pantáto, přinesl jsem vám brambory!“</i>
děsí lidi	<i>„Fí, neplecho!“ odplivnul sedlák uleknutím ...</i>
dělá neplechu	<i>„Fí, neplecho!“ odplivnul sedlák uleknutím ...</i>
dělá lidem starosti	<i>... ale starostí nemohl [sedlák] do rána spát, už věděl, co si domů přinesl.</i>
nahání lidem strach	<i>Sedlák už nešel se dívat, co to, ale třásl se strachem jak osika i neustále se modlil: „Vysvobod' nás od všeho zlého!“</i>
lítá jako plamenný víšek, ale nepálí	<i>... viděli v noci něco k Paličkovům do stavení lítat jak plamenný víšek, a nezapálilo ...</i>
způsobuje bolest	<i>... a tak ho tepalo jako polenem ...</i>
škodí lidem	<i>Ale v tom okamženi vskočilo mu kuře na hřbet a tak ho tepalo jako polenem ...</i>
posmívá se	<i>„Che-che-che!“ ozvalo se něco vzadu na voze.</i>
zpívá si	<i>... začalo si zpívat ...</i>
rád si pochutná na jídle	<i>Raráš měl se dobře : Raráš měl se dobře, ale nezdálo se, že by se chtěl odtud hýbat.</i>
mstí se	<i>Ale v tu chvíli už mu seděl na zádech Raráš a křičel: „Jedna bušta! – druhá bušta! – třetí buštu Vašek sněd!“</i>
chechtá se	<i>„Che, che, che!“ zachechtal se Raráš ...</i>
rád škádlí psy, kočky a krocany	<i>Rád škádlíval psy, kočky a moráky [K. J. E.: = krocany, pozn.] ...</i>
vyzrazuje tajemství	<i>... a taky pacholkům a děvečkám nikdy nic dobrého neudělal, a kde co potají kutili, všechno vyzradil.</i>
žaluje	<i>... a kde co potají kutili, všechno vyzradil.</i>
ohřívá se na kamnech	<i>V zimě sedával obyčejně Šetek na kamnech, ohříval se ...</i>
svíjí se bolestí	<i>... a svíjel se bolestí ...</i>
strouhá mrkvičku / posměch	<i>... seděl na ní na vršku Šetek, strouhal mrkvičku a posmíval se jemu: „Holej! – holej! – holej!“</i>
leží na peci za kamny	<i>Líhával na peci za kamny ...</i>

libuje si	<i>Šetek si tu liboval ...</i>
intenzivně křičí	<i>Šetek křičel až hrůza ...</i>
ťape	<i>A bylo vidět stopu jako od psí nohy, jak se světnice přes síň a po schodech nahoru na půdu ťapal až k vikýři.</i>
nosí do domu peníze	<i>Nyní nastaly Pyskáčkovi zlaté časy: peněz dost, ani nevěděl, co s nimi počít.</i>
sedává na záhrobcí u kamen	<i>Šetek z peřiny se vydrápal a několika skoky byl zase na záhrobcí [K. J. E.: = na zídce, schůdku u kamen], kde obyčejně sedával ...</i>
blýská očima	<i>... blýskal očima ...</i>
cení zuby	<i>... a cenil zuby ...</i>
nadouvá se	<i>Šetek se nadul, takže mu chlupy jako štětiny stály, ...</i>
vyčítá lidem jejich hříchy	<i>... a vyčetl babě všechny hříchy, co jich jakživa od mladosti až do té chvíle natropila.</i>
lítá jako plamenný víšek a zapaluje všechno	<i>... že viděli něco jako plamenný víšek se střechy na střechu lítat: kam to padlo, všechno hned bylo v ohni – byl to ten Šetek.</i>
domlouvá	<i>„Jen mě vemte přec,“ domlouval se ten člověk; „věru, nebudete toho litovat.“</i>
vykonává činnosti pacholka	<i>„Sedláče, já pojedou do mlejna.“</i>
napravuje řád	<i>Raráš přesypal to žito do svých pytlů a jemu tam nasypal své řezanky.</i>
škodí ničemům	<i>Raráš přesypal to žito do svých pytlů a jemu tam nasypal své řezanky.</i>
pomáhá sedlákovi	<i>Brzy potom některý den povídá pacholek: „Sedláče, nechtěl byste si nějaké lepší koně za ty mrchy koupit?“</i>
vyhrožuje	<i>... „podruhé nelez do cizích almar, aby se ti něco horšího nepříhodilo!“</i>

CO KONZUMUJE	EXCERPCE
mléko	<i>I nařídil ženě, aby mu dávala talíř dobrého mlíka ...</i>
buchty	<i>I nařídil ženě, aby mu dávala talíř dobrého mlíka a tři buchty k tomu.</i>
smetanu	<i>... a každý den mísku smetánky jemu dávala.</i>
šustky / škubánky	<i>Šetek se posadil vedle ní ... sáhl do hrnce pro kousek šustky a šup do huby!</i>
není vybíravý, konzumuje rád všechno	<i>Ale pacholek taky nebyl ve stravě vybíračný, všecko rád jedl, co mu dali ...</i>
hrách nechce kvůli kalichu	<i>Ale pacholek taky nebyl ve stravě vybíračný, všecko rád jedl, co mu dali: jenom hrachu nechtěl jíst, a to proto, že je na každém zrníčku kalich.</i>

KDE SE VYSKYTUJE	EXCERPCE
Liběnice	<i>V Liběnicích v ovčárně zdržoval se taky Raráš ...</i>
Načeradec	<i>V Načeradci byla jedna šafářka, ta měla taky Šetka.</i>

JINÝ LEXIKÁLNÍ VÝRAZ PRO POSTAVU ČERTA	EXCERPCE
Raráš	<i>„Já jsem Raráš! – Raráš! – Raráš!“</i>
Šetek	<i>V Liběnicích v ovčárně zdržoval se taky Raráš, ale tu mu říkali Šetek.</i>

7. Korpus excerpceí – Dobšinský

V této kapitole předkládáme korpusový soupis atributů pohádkové postavy čerta, tak, jak jsme je sesbírali a sémanticky utřídili do jednotlivých skupin. Jedná se o korpus atributů čerta u P. Dobšinského, konkrétně v souboru pohádek *Slovenské pohádky* (Dobšinský, 1957, překlad J. Spilka). Poznámky k jednotlivým excerpceím uvádíme pod čarou. Excerptce uvádíme kurzívou a zachováváme původní pravopis.

*

ČERT

A) Excerptce, jež přímo referují k pohádkové postavě čerta jako takového:

A₁) Excerptce, které přímo referují k pohádkové postavě čerta:

1. vlastnictví:

1.1 kočár: *Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.*

Královna si sedla do kočáru k čertovi ...

1.2 zámek: *Tak přijeli do čertova zámku, který byl vystavěn z lidských lebek a hnátů.*

1.3 ostrý meč: *Čert se po něm žene ostrým mečem ...*

1.4 hodně peněz: „... *A ty prý máš peněz jako plev; tak to by bylo, u Paroma, abys neuživil ženu!*“

„Peníze nechci, těch mám jako plev,“ odsekl čert, ...

2. činnosti:

2.1 propadá se do země: *Po těch slovech se propadl ...*

Čert bez otálení vyskočil z pána a propadl se bůhsud' kam.

... a čert se propadl.

2.2 schází se se svou milou královnou / čerticí: *Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.*¹⁴

Královna si sedla do kočáru k čertovi ...

2.3 hledá něco: *Čerti hledali na všech stranách ...*

Čerti seskákali z kočáru, prohlédli každý kouteček, každou skulinku.

Ještě i klínky z os čert vybral, jestli tam něco není ...

2.4 slídí po něčem: *Čerti všechno všude proslídili, každou škvíru, každý kout, ...*

¹⁴ Z kontextu pohádky vyplývá, že královna je čertice.

2.4 pořádá hostiny: *Tady byla hostina. Čerti si připíjeli z kostěných pohárů. Královnu posadili v čelo stolu a večereli s ní.*

2.5 připíjí si: *Čerti si připíjeli z kostěných pohárů.*

2.6 tancuje s kopyty po břitvách: *Po večeri tancovali čerti s kopyty po břitvách ...*

Ona po těch břitvách při každém tanci zedrala pár střevíčků ...

2.7 tancuje s královnou / čerticí v kole: *... a dvanáctkrát, jeden po druhém, brali královnu do kola.*

2.8 rozdírání střevíčky při tanci: *Ona po těch břitvách při každém tanci zedrala pár střevíčků ...*

2.9 odhazuje zničené boty pod stůl: *Ona po těch břitvách při každém tanci zedrala pár střevíčků a házela je pod stůl.*

2.10 brání svou milou / druhu: *Tu vyskočí zpod toho mostu všichni čerti jakoby na obranu a v čele ten největší, její milý z pekla.*

2.11 utíká: *... a když ti ostatní viděli šavličku, hned se ztratili.*

Čert bez otálení vyskočil z pána a propadl se bůhsud' kam.¹⁵

2.12 potká se se starou pannou: *Potkal ji [starou pannu] čert.*

2.13 představí se: *„Já jsem čert.“*

2.14 vezme si starou pannu za ženu: *Ještě nedořekla, a už mu [čertovi] seděla na zádech.*

2.15 nosí starou pannu na zádech: *... a už mu [čertovi] seděla na zádech.*

„Vždyť vidíš, co mi tlačí záda!“ sténal čert.

2.16 dělá naschvály: *... pomyslí si a hned ji začal vláčet nahoru dolů, natřásat a drncat s ní a o každou hroudu s ní zakopl.*

2.17 škodí lidem: *... pomyslí si a hned ji začal vláčet nahoru dolů, natřásat a drncat s ní a o každou hroudu s ní zakopl.*

Když nepovíš, umře ti bratr!

Když nepovíš, umře ti sestra!

Když nepovíš, umřeš i ty!

... uviděla toho svého někdejšího milého, jak se na ni dívá zpoza oltáře a jak se jí směje.

„Už jsem tě sháněl v sedmdesáti sedmi zemích ve všech kostelích. Konečně vím, kde jsi.

Na shledanou večer!“

Když nepovíš, umře ti dítě!

¹⁵ Zde čert utíká před starou pannou, se kterou se nesnese.

... ozval se čert zpod vozu.¹⁶

... „ale dej mi to, o čem doma nevíš.“¹⁷

Když už měl čert úpis v hrsti, uchopil vůz za oj a vytáhl jej jako pírkó.

„... Kdo těmi jizbami projde, dostane se do šesté, v té za dveřmi spí čert, který nás i naši sestru zaklel, protože si ho nechtěla vzít za muže ...“

Čert se zdvihne a píchne ji hrotem ostrého meče ...

Čert se po něm žene ostrým mečem, že mu utne ruku ...

2.18 sténá: ... sténal čert.

2.19 podvádí: *A tajně, aby to stará panna neslyšela, pošeptal žáčkovi, aby ho nějak od ní osvobodil, že mu dobře zaplatí.*

„Bratříčku, ty tu sed' u vína a já jdu a vstoupím do toho největšího pána v městě, takže onemocní na smrt. Ty se pak u něho hlas, že ho vyléčíš. Dáš mu odvar z téhle bylinky, on se rázem uzdraví a dobře ti zaplatí ...“

Žák dal pánovi vypít odvar té bylinky a pán byl rázem zdrav, protože čert z něho vyběhl.

2.20 odmění se, když mu žáček pomůže zbavit se staré panny: „Bratříčku, ty tu sed' u vína a já jdu a vstoupím do toho největšího pána v městě, takže onemocní na smrt. Ty se pak u něho hlas, že ho vyléčíš. Dáš mu odvar z téhle bylinky, on se rázem uzdraví a dobře ti zaplatí. Tak budeme vyrovnáni.“

2.21 odnáší lidi do pekla: „Neboť z pekla mě sem neposlali proto, abych se oženil se starou pannou, ale proto, abych odnesl toho boháče; ...“

... a že prý ji odnesli čerti.

2.22 vyhrožuje: „... A ty se hled' ztratit, aby tě tu nedohonili; nebo jestli se spolu u toho pána ještě jednou střetneme, bude s tebou zle.“

„Což jsem ti neříkal, abys sem nechodil, nebo že s tebou bude zle? Teď tu zahyneš!“

„Jestliže úpis nevydáš, dáme tě na Matajovu postel!“

2.23 přichází, když někdo vysloví jeho jméno: *Ještě ten večer přišel na přástky mládenec jako jedle a posadil se vedle krásné Ibronky.*

„Abys tedy věděl, jsem tady opravdu,“ ozval se čert zpod vozu.

2.24 dvoří se: ... ale pořád se točil jen okolo Ibronky a dvořil se jí.

¹⁶ Zde čert brání kočáru v jízdě.

¹⁷ Zde přelstí sedláka, aby mu upsal syna.

2.25 vyrábí pohoštění na přástky z umrlčiny: *Její rozmilý nápadník, kde ještě našel zbytky umrlčiny na kostech, všecko seškraboval a dělal z toho křížaly a všelicos takového na tu poslinku ...*

2.26 vyrábí svíce z kostí: *... a z kostí vytáčil svíce.*

2.27 posmívá se: *... uviděla toho svého někdejšího milého, jak se na ni dívá zpoza oltáře a jak se jí směje.*

„Už jsem tě sháněl v sedmdesáti sedmi zemích ve všech kostelích. Konečně vím, kde jsi. Na shledanou večer!“

2.28 straší lidi: *Ona se ulekla, div jí srdce nepuklo*

„Chraň Bůh,“ povídá poděšená matka, „abys ty sám běžel čertům do drápů ...“

2.29 odsekává: *„Peníze nechci, těch mám jako plev,“ odsekl čert, ...*

2.30 uzavírá s lidmi jednostranně výhodné smlouvy: *„Platí,“ povídá čert, „ale dej mi to na úpis.“*

Mazaný čert mu hned pustil z malíčku trochu krve a mlynář se mu tou krví musel podepsat.

Když už měl čert úpis v hrsti, ...

„Za čtyřadvacet let si přijdu pro své!“ křikl na mlynáře a zmizel jako mlha.

... a jak nevědomky upsal syna čertovi.

... „otec mě upsal čertovi; a tak tam jdu, aby mi vrátil ten úpis.“

2.31 dbá na vyplnění těchto smluv: *„Za čtyřadvacet let si přijdu pro své!“ křikl na mlynáře a zmizel jako mlha.*

... a ve dne se mu pořád zdálo, že už jde čert s úpisem.

2.32 mizí jako mlha: *... a zmizel jako mlha.*

2.33 chytá lidi do svých spárů: *„... V pekle se okolo tebe bude ledacos dít, ale ty si ničeho nevšímej, aby ses nepoděsil a nechytily tě čerti ...“*

2.34 sápe se na lidi: *„... Když se na tebe budou sápat, ...“*

2.35 hází hříšníky do horoucí smůly: *... na druhém místě házeli čerti zlé lidi do té horoucí smůly, ...*

2.36 trhá a mučí hříšníky žhavými kleštěmi: *... na třetím trhali a mučili hříšníky žhavými kleštěmi.*

2.37 brání si své území: *Jakmile ho čerti zočili, hned k němu se všech stran skočili, a co že prý tu chce? Aby hleděl hned odtud zmizet!*

... nemohli to vydržet, natož dopustit, aby jim tam někdo stavěl kostel.

„Joj, Klinko, nestav! Radši ti dáme, co chceš!“

2.38 svíjí se bolestí: *Čerti se svíjeli bolestí jako hadi ...*

2.39 vřeští: *Čerti se svíjeli bolestí jako hadi a strašně vřeštěli ...*

Ti navztekáni vřeští na toho Kulhavého: ...

... vřeštěli čerti.

... zavřeštěli čerti.

2.40 křičí: *A ti [čerti] zas do křiku: ...*

A čerti křičí a křičí: ...

2.41 vzteká se: *Ti navztekáni vřeští na toho Kulhavého: ...*

„Co je ti po ní?“ rozpálil se Kulhavý.

2.42 smaží se v pekle: *... jen čerti se smažili a skučeli, ...*

2.43 skučí: *... jen čerti se smažili a skučeli, ...*

2.44 kýchá po vykuřování tymiánem: *Čerti už po tymiánu kýchali, nemohli to vydržet,*

...

2.45 honí lidi: *... přiběhne za ním prvý čert: ...*

... přiběhne za ním druhý čert.

... dohoní ho třetí čert.

2.46 spí: *„... Kdo těmi jizbami projde, dostane se do šesté, v té za dveřmi spí čert, ...*

Opravdu tam hned u dveří leží roztažen na posteli čert ...

2.47 hlídá za dveřmi: *„... v té za dveřmi spí čert, ... Čas od času se čert probouzí, píchne ji ostrým mečem a zeptá se jí: ...“*

Opravdu tam hned u dveří leží roztažen na posteli čert ...

2.48 zaklíná lidi: *„... v té za dveřmi spí čert, který nás i naši sestru zaklel, protože si ho nechtěla vzít za muže. Naše zakletá sestra leží v té světnici v železné rakvi a ani nespí, ani nebdí, ani neumírá, ani neožívá ...“*

2.49 píchá do lidí ostrým mečem: *„... Čas od času se čert probouzí, píchne ji ostrým mečem a zeptá se jí: ...“*

Čert se zdvihne a píchne ji hrotem ostrého meče ...

2.50 brání zlomení kletby: *Čert se po něm žene ostrým mečem, že mu utne ruku ...*

3. vlastnosti:

3.1 podezřívavý: *Čerti hledali na všech stranách ...*

Čerti všechno všude proslídili, každou škvíru, každý kout ...

Čerti seskákali z kočáru, prohlédli každý kouteček, každou skulinku.

Ještě i klínky z os čert vybral, jestli tam něco není ...

3.2 aktivita v noci: *... a když odbila dvanáctá, jela domů touže cestou ...*

... a kdykoliv ji doprovázel z prástek, vždycky před půlnocí jí zmizel s očí, ani nevěděla jak a kam.

Jednou o půlnoci se zastavil pod okénkem její komůrky a zavolal: ...

Po pohřbu o půlnoci postavil se milý zase do okénka.

O půlnoci se jí postavil do okénka a ptá se: ...

Právě udeřila půlnoc. Čert se zdvihne a píchne ji hrotem ostrého meče: ...

3.3 o půlnoci končí jeho aktivita: ... a když odbila dvanáctá, jela domů touže cestou

...

... vždycky před půlnocí jí zmizel s očí, ani nevěděla jak a kam.

3.4 k vymytání je třeba dodržet specifický rituál: *Tu dal Pustaj udělat tři koryta; posadil královnu do prvního a tím prutem, který uřízl na tom hrobě, švihal čertici tak dlouho, dokud nebylo koryto plné pěny. Pak vzal druhé koryto, posadil ji do něho a sešvihal ji zase tím prutem, až se koryto naplnilo krví. Vzal i třetí koryto a bil ji do třetice, dokud nenaplakala koryto slz. Když bylo koryto plné slz, královna zhluboka vzdechla a po prvé v životě řekla slovo: „Bože!“*

3.5 bojí se kouzelné šavličky: ... a když ti ostatní viděli šavličku, hned se ztratili.

3.6 dá se ho zbavit: ... a zároveň nás navždy osvobodit od těch čertů.

3.7 smysl pro osobní identitu: „Já jsem čert.“

3.8 každý se za ním táhne: „Tebe si vezmu, neboť za tebou se každý táhne, ...

3.9 má hodně peněz, je bohatý: „... A ty prý máš peněz jako plev; tak to by bylo, u Paroma, abys neuživil ženu!“

„Peníze nechci, těch mám jako plev,“ odsekl čert, ...

3.10 starý: *Uf, omrzelo starého čerta nosit se po světě se starou pannou!*

3.11 úskočný: *A tajně, aby to stará panna neslyšela, pošeptal záčkovi, aby ho nějak od ní osvobodil, že mu dobře zaplatí.*

Zatím co tam běžela, vzal žáček čerta s sebou na lísku a přeplavali. A ta stará panna zůstala za vodou ...

„Bratříčku, ty tu sed' u vína a já jdu a vstoupím do toho největšího pána v městě, takže onemocní na smrt. Ty se pak u něho hlas, že ho vyléčíš. Dáš mu odvar z téhle bylinky, on se rázem uzdraví a dobře ti zaplatí ...“

... a pán byl rázem zdrav, protože čert z něho vyběhl.

Přicházel potom každý večer, vedl si jako pán, rozdával ledacos na poslinku, i svíce všem přinášel; ale pořád se točil jen okolo Ibronky a dvořil se jí.

Jen jedno se jí u něho nelíbilo, a to bylo to, že nikdy z něho nemohla dostat, kdo je, odkud je, a kdykoliv ji doprovázel z přástek, vždycky před půlnocí jí zmizel s očí, ani nevěděla jak a kam.

Když nepovíš, umře ti bratr!

Když nepovíš, umře ti sestra!

Ještě naposledy přišel milý pod okno.

Když nepovíš, umřeš i ty!

... uviděla toho svého někdejšího milého, jak se na ni dívá zpoza oltáře a jak se jí směje.

... připojil se k ní, jako když spolu kdysi chodili z přástek, a pošeptal jí: „Už jsem tě sháněl v sedmdesáti sedmi zemích ve všech kostelích. Konečně vím, kde jsi. Na shledanou večer!“

Když nepovíš, umře ti dítě!

„Abys tedy věděl, jsem tady opravdu,“ ozval se čert zpod vozu.

„Co mi dáš, když tě vytáhnu?“

... „ale dej mi to, o čem doma nevíš.“

„Platí,“ povídá čert, „ale dej mi to na úpis.“

Když už měl čert úpis v hrsti, uchopil vůz za oj a vytáhl jej jako pírkó.

... a jak nevědomky upsal syna čertovi.

Ti navztekáni vřeští na toho Kulhavého: „Jestliže úpis nevydáš, dáme tě na Matajovu postel!“

„Otevři!“ zavolá na čerta. „Kdo chce k nám, otevři si sám,“ povídá čert.

„To ti nepovíme,“ vřeštěli čerti.

Přivedli mu tam jakési děvče bez ruky.

Zase mu přivedli jiné děvče, bez nohy.

Čerti mu tam ke kruhu přistrčili dvanáct stejných panen a jen zavřeštěli: „Vyber si tu svou!“

3.12 nevyzpytatelný: *„A co já vím, co mi dáš!“ řekl žák.*

3.13 nelze se před ním skrýt: *Ale marně už se před tím nápadníkem skrývala.*

3.14 je aktivní o půlnoci: *Jednou o půlnoci se zastavil pod okénkem její komůrky ...*

Po pohřbu o půlnoci postavil se milý zase do okénka.

O půlnoci se jí postavil do okénka a ptá se: ...

Právě udeřila půlnoc. Čert se zdvihne a píchne ji hrotem ostrého meče: ...

3.15 mazaný: *Mazaný čert mu hned pustil z malíčku trochu krve ...*

3.16 smlouva s ním se musí podepsat vlastní krví: *Mazaný čert mu hned pustil z maličku trochu krve a mlynář se mu tou krví musel podepsat.*

3.17 platí na něj andělé a Bůh, ti ho přemůžou:¹⁸ *„Poradím, synu můj, milerád ti poradím; vždyť právě proto tu na tebe čekám. Jdi pořád touto cestou; přijdeš k jednomu balvanu, který napůl trčí ze země. U toho balvanu je vchod do pekla. Vpravo od balvanu vyvěrá studánka a nad studánkou uvidíš tři šípkové pruty. Tu máš kroupenku; nabereš si do ní vody z té studánky. Pak si ulom ty tři šípkové pruty a švihni každým jednou kdekoli poblíž toho balvanu, země se ti otevře. Kroupenku a pruty pevně drž; tak vstoupíš dovnitř a země se za tebou zase zavře. V pekle se okolo tebe bude ledacos dít, ale ty si ničeho nevšímeš, aby ses nepoděsil a nechytily tě čerti. Když se na tebe budou sápat, kroup je pořád tou svččenou vodou a žádej na nich úpis. Neboj se, oni ti ho vydají, neboť to kroupení dlouho nesnesou. Když ho budeš mít v rukou, vrať se touže cestou k pekelné bráně a zas každým prutem jednou zařukej; brána se ti otevře a ty vyjdeš bezpečně ven. A teď už jdi sbohem, synu můj, a udělej všechno tak, jak jsem ti přikázal.“*

3.18: platí na něj svččená voda: *Ale student je začal horlivě kroupit a mrskat a přitom pořád křičel: „Dejte mi moje, dejte mi moje!“¹⁹*

A zas do milých čertů kroupáčem a pruty. A čerti křičí a křičí: ...

... a zas kroupí a švihá ze vsí síly. „Tady není, tady není, jdi dál!“ vřeštěli čerti.

Student mu stríkl do očí svččenou vodu, čert vyjekl ukrutnou bolestí a vyskočil na sto sáhů vysoko.

Student mu stríkně mezi oči; vyletěl do výšky tři sta sáhů, ...

„Joj, povíme, všechno ti povíme, jen nás už nech!“ vřeštěli čerti.

Student mu pohrozil kroupenkou a čert štěkal dále: ...

3.19 platí na něj mrskání šípkovými pruty: *Ale student je začal horlivě kroupit a mrskat a přitom pořád křičel: „Dejte mi moje, dejte mi moje!“*

Čerti se svíjeli bolestí jako hadi a strašně vřeštěli: ...

Když už čerti nemohli tu bolest vydržet, začali vykřikovat: ...

A zas do milých čertů kroupáčem a pruty. A čerti křičí a křičí ...

... a zas kroupí a švihá ze vsí síly. „Tady není, tady není, jdi dál!“ vřeštěli čerti.

¹⁸ pozn. k pravopisu slova „Bůh“: Zde je velké písmeno použito v souladu s poučkou v *Internetové jazykové příručce* (Jazyková poradna ÚJČ AV ČR, 2008–2023) – označení nejvyšší bytosti monoteistického náboženství. Nejedná se o vyjádření úcty. Heslo „bůh“ zde: <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=buh#bref7>. Tato citace představuje přímou řeč anděla, který pomáhá synovi dostat zpátky úpis, kterým ho otec upsal.

¹⁹ pozn. k pravopisu excerpce: Excerpci uvádíme v původním znění uvedeném ve sborníku *Slovenské pohádky* (Dobšinský, 1957, překlad J. Spilka). Zde uvedené spojení „přitom“ psané dohromady by dle významu správně mělo být rozděleno na „při tom [kroupení a mrskání]“, nejedná se tedy o příslovce.

„Joj, povíme, všechno ti povíme, jen nás už nech!“ vřeštěli čerti.

3.20 bojí se výhrůžky týkající se Matajovy postele: *Kulhavý byl sice pánem pekla, ale jakmile uslyšel, že ho chtějí hodit na Matajovu postel, náramně se polekal a hned úpis odhodil.*

3.21 nerad někomu prozradí, jak se osvobodit od pekla: *„No, jak se vysvobodí!“ začal jeden z čertů strašně nerad a každé slovo mu vázlo v hrdle. „Vysvobodí se, když – když – ale copak ty to musíš vědět?“*

3.22 nesnáší vůni tymiánu: *Čerti ucítili tymián a hned se nahrnuli okolo něho.*

„Klinko, co tu chceš, co tu vykuřuješ?“

Čerti už po tymiánu kýchali, nemohli to vydržet, ...

A hned utíkali na druhou stranu pekla, neboť tady pro ten tymián nemohli vydržet.

... všechny kýchaly od toho tymiánu, jen ta poslední ne.

3.23 nechá se napálit: *„Joj, Klinko, nastav! Radši ti dáme, co chceš!“*

Čert zabouchal na keř, z keře vyskočil zajíc, a než se čert vzpamatoval, už byl za kopcem.

Čert se hnal pod skálu. A tam ho přivítal tlapami starý medvěd a mrštil jím, že se zastavil až nad dírou do pekla, jestli se dokonce nezřítíl tam dolů.

Čert se toho lekl a utekl.

3.24 bláhový: *„No, vy bláhoví, vždyť jste to mohli hned vědět, proč jsem přišel ...“*

3.25 hloupý: *„Ach vy osli, copak se dám takhle odbýt?“ ...*

Čert zabouchal na keř, z keře vyskočil zajíc, a než se čert vzpamatoval, už byl za kopcem.

Čert se hnal pod skálu. A tam ho přivítal tlapami starý medvěd a mrštil jím, že se zastavil až nad dírou do pekla, jestli se dokonce nezřítíl tam dolů.

„Nač je porážíš?“ ptá se čert.

Čert se toho lekl a utekl.

3.26 umí silně hvízdát: *Čert zahvízdal, až se vršky stromů zatřásly a sedmá hora se ozvala ozvěnou.*

3.27 k vysvobození od zakletí je potřeba dodržet a vykonat složitý postup kroků: *„Tam za mořem stojí vysoký strom, přímý jako jedle, ale holý, hladký až do vršíčku. Na samém vršíčku má jedinou větvíčku a na té větvíčce lísteček; na tom lístečku visí zlatý klíček, ten je potřeba dostat dolů. Tím klíčkem se odemyká skála, v které je šest světnic: ta první, to je jen taková síň, v té druhé je zima na zmrznutí, v třetí oheň na shoření, v čtvrté štípou hadi a pátá je prázdná. Kdo těmi jizbami projde, dostane se do šesté, v té za dveřmi spí čert, který nás i naši sestru zaklel, protože si ho nechtěla vzít za muže. Naše zakletá sestra leží v té světnici v železné rakvi*

a ani nespí, ani nebdí, ani neumírá, ani neožívá. Čas od času se čert probouzí, píchne ji ostrým mečem a zeptá se jí: »Tak co, vezmeš si mě už?« »Ach ne, nevezmu!« vzlykne ona bolestně. Čert zamumlá: »Nu, tak si žij i hnij!« a všechno je zase, jak bylo. Kdyby řekla: »Vezmu si tě,« čert by vstal a musela by být jeho nevěstou, a pak by nás, myslím, propustil z toho zakletí. Ale takto ona i my budeme hynout, dokud někdo všechno tohle nevyposlechne, nepřikrade se k čertově posteli a nevezme mu nad hlavou zlatou trubku, aby na ni zatroubil a tak nás vysvobodil.“

3.28 dá se vysvobodit z jeho zakletí: *Ale čert už nestačí vykřiknout: „Tak si žij a hnij!“*

...

Jako by udeřilo sto hromů, tak to v těch ohromných skalách zapraštělo a čert se propadl.

4. vzhled:

4.1 má kopyta: *Po večeri tancovali čerti s kopyty po břitvách ...*

4.2 má drápy: *„Chraň Bůh,“ povídá poděšená matka, „abys ty sám běžel čertům do drápů; ...“*

5. vztahy:

5.1 milostný vztah s čerticí: *„... a za milého máš čerta ...“*

Tu vyskočí zpod toho mostu všichni čerti jakoby na obranu a v čele ten největší, její milý z pekla.

2.2 manželský vztah se starou pannou, se kterou se nesnese a chce se jí zbavit: *„Tak si vezmi mne, stejně nakonec budeš tak jako tak má!“*

„Tebe si vezmu, neboť za tebou se každý táhne, každý říká: »Ať mě čert vezme!« A ty prý máš peněz jako plev; tak to by bylo, u Paroma, abys neuživil ženu!“

Ještě nedořekla, a už mu [čertovi] seděla na zádech.

No, ale teď milý čert poznal, co je stará baba!

Hned ho rvala za vlasy, hned ho pohlavkovala s pravé i s levé strany, vynadala mu všelijakých darebáků a proklínala ho, že by to stačilo pro celé peklo.

A když ji chtěl se sebe setřást, tím pevněji ho chytila okolo krku.

Uf, omrzelo starého čerta nosit se po světě se starou pannou!

Jen se pod ní prohýbal a velmi nevesele kráčel dále.

A tajně, aby to stará panna neslyšela, pošeptal záčkovi, aby ho nějak od ní osvobodil, že mu dobře zaplatí.

Zatím co tam běžela, vzal žáček čerta s sebou na lísku a přeplavali. A ta stará panna zůstala za vodou ...

Čert se zeptal: „Tak co, bráško, co ti mám dát za to, žes mě osvobodil od té staré panny?“

Čert bez otálení vyskočil z pána a propadl se bůhsud' kam.

6. ženské pohlaví / čertice:

6.1 milá čerta: „... a za milého máš čerta ...“

... posadil královnu do prvního a tím prutem, který uřízl na tom hrobě, švihal čertici tak

dlouho, dokud nebylo koryto plné pěny.

Tu vyskočí zpod toho mostu všichni čerti jakoby na obranu a v čele ten největší, její milý z pekla.

7. nadpřirozené schopnosti:

7.1 změna podoby: *Ještě ten večer přišel na přástky mládenec jako jedle a posadil se vedle krásné Ibronky.*

Ibronka radostí zářila jako sluníčko, kdykoliv se na sličného mládence podívala.

7.2 nadpřirozená síla: „*Abys tedy věděl, jsem tady opravdu,*“ *ozval se čert zpod vozu. ... uchopil vůz za oj a vytáhl jej jako pírk.*

7.3 zmizení: *... a zmizel jako mlha.*

8. místo výskytu (mimo peklo):

8.1 hřbitov: *Šla po té niti za ním a zase jí stáčela v klubko, a tak se dostala až na hřbitov ke dveřím kostnice.*

8.2 kostnice: *Šla po té niti za ním a zase jí stáčela v klubko, a tak se dostala až na hřbitov ke dveřím kostnice.*

A2) Excerptce, jež pro referenci k postavě čerta používají jiný lexikální výraz než slovo „čert“:

1. pekelný soudce: „*To se hned ukáže,*“ *zabručel pekelný soudce; ...*

... a pekelný soudce zašimral prince v nose, že se hned probudil.

Nyní pekelný soudce vynesl svůj rozsudek: ...

2. darebák: *... vynadala mu všelijakých darebáků a proklínala ho, že by to stačilo pro celé peklo.*

3. bláhový: „*No, vy bláhoví, vždyť jste to mohli hned vědět, proč jsem přišel ...*“

4. osel: „*Ach vy osli, copak se dám takhle odbýt?*“

5. hovado: „*Ach vy hovada, vy,*“ *osopil se na ně Klinko.*

A3) Excerpce, jež svým významem patří do významové domény postavy čerta, protože obsahují slovo „peklo“ nebo jiný název pro místo, odkud čert pochází:

1. justiční systém: ... a nejvyšší soudce pekel stojí před nimi: ...²⁰

„To se hned ukáže,“ zabručel pekelný soudce; ...

... a pekelný soudce zašimral prince v nose, že se hned probudil.

Nyní pekelný soudce vynesl svůj rozsudek: ...

2. hierarchie:

2.1 v rámci justice: ... a nejvyšší soudce pekel stojí před nimi: ...

2.2 společenská: *Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.*

Královna si sedla do kočáru k čertovi a Pustaj v neviditelném plášti vedle kočího na kozlík.

Tak přijeli do čertova zámku, ...

Tu vyskočí zpod toho mostu všichni čerti jakoby na obranu a v čele ten největší, její milý z pekla.

„Neboť z pekla mě sem neposlali proto, abych se oženil se starou pannou, ale proto, abych odnesl toho boháče; ...“

2.3 mocenská: *Kulhavý byl sice pánem pekla, ...*

3. pekelná brána:

3.1 bez příznaku: *Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.*

„... vrať se touže cestou k pekelné bráně a zas každým prutem jednou zatůkej; brána se ti otevře ...“

... vyhrabal z popela klíče a otevřel bránu.

... vyhrabal z popela klíče a odemkl bránu.

„Ještě o bránu dál!“

... stála hned u brány.

Prošel třetí a druhou branou, a když přišel k první, švihl ji třikrát těmi pruty. Brána se otevřela ...

3.2 druhá pekelná brána: *Jde a jde, až přijde ke druhé bráně.*

Prošel třetí a druhou branou, ...

3.3 třetí pekelná brána: *Jde zase, jde, až přijde k třetí bráně, ...*

Prošel třetí a druhou branou, ...

²⁰ Zde jsme na základě kontextu excerpcí vyhodnotili, že v pekle existuje funkční praktikující soudní (justiční) systém.

4. krajina:

4.1 měděný les: *Jedou tím peklem, jedou, až přijedou do měděného lesa.*

Zahučel třeskem měděný les ...

4.2 stříbrný les: *Jedou dále, přijedou do stříbrného lesa.*

Zahučel stříbrný les ...

4.3 zlatý les: *Jedou dále a přijedou do zlatého lesa.*

Zahučel hukotem zlatý les ...

4.4 popel: *... vyhrabal z popela klíče a otevřel bránu.*

... vyhrabal z popela klíče a odemkl bránu.

5. zvuky:

5.1 třeskot: *Zahučel třeskem měděný les ...*

5.2 hučení: *Zahučel stříbrný les ...*

5.3 hukot: *Zahučel hukotem zlatý les ...*

5.4 křik: *A se všech stran křik, ...*

5.5 pláč: *A se všech stran křik, pláč ...*

5.6 skřípění zubů: *A se všech stran křik, pláč a skřípění zubů těch nešťastníků.*

5.7 vřava: *V té pekelné vřavě docela zapomněl, ...*

5.8 skučení čertů: *... jen čerti se smažili a skučeli, až člověku přecházel mráz.*

5.9 syčení hadů: *A ti hadi syčeli, ...*

6. architektura:

6.1 zámek z lidských lebek a hnátů: *Tak přijeli do čertova zámku, který byl vystavěn z lidských lebek a hnátů.*

6.2 druhá pekelná brána ze žhavého železa: *... až přijde ke druhé bráně. A ta byla ze žhavého železa, takže sálala žářem pět sáhů daleko.*

6.3 třetí pekelná brána upletená z ohnivých hadů: *... až přijde k třetí bráně, ta byla upletena z ohnivých hadů. A ti hadi syčeli, vyplazovali jazyky a z tlam jim šlehal plamen.*

7. stolování:

7.1 kostěné poháry: *Čerti si připíjeli z kostěných pohárů.*

7.2 královna / čertice sedí v čele stolu: *Královnu posadili v čelo stolu a večeřeli s ní.*

8. bez příznaku:²¹ *... a proklínala ho, že by to stačilo pro celé peklo.*

... snad se mi poštěstí to peklo najít ...

... snad i z toho pekla vyvážnu.

²¹ Zde máme na mysli excerpce, které pouze referují k peklu bez jakékoli další sémantické specifikace.

... a šel ve jménu Božím hledat to peklo.

„... Radši byste mi měl ukázat cestu do pekla.“

„Kam? Do pekla?“ ptá se udivený loupežník[.] „Copak ty bys chtěl jít do pekla? ...“

... a peklo se otevřelo.

Ale brzy došlo i k tomu utkání se samým peklem.

... aby mu ji z toho pekla ukradl.

... kdo ji z toho pekla vyvede.

Když přišel do pekla ...

A hned utíkali na druhou stranu pekla, ...

... a pak i celému peklu stáhnout houžvemi hlavy ...

9. systém trestání hříšníků: „... Vyzvěď v tom pekle, jaká je tam moje postel, a zeptej se, kterak bych se od ní mohl osvobodit ...“

... na druhém místě házeli čerti zlé lidi do té horoucí smůly, na třetím trhali a mučili hříšníky žhavými kleštěmi.

Student div se neskácel hrůzou, když tu postel uviděl. Něco na ní pableskovalo, bylo to jako oheň nebo voda, ale nebyl to ani oheň, ani voda. I vytasil šavli, co měl od Mataje. Ťal jí vzduchem nad postelí – a z milé šavle mu zbyl v ruce jen jilec.

Student padl na kolena a děkoval Bohu, že ho vytrhl z věčné zkázy.

„... a taky tu tvoji postel jsem viděl; ale tu ti věru nezávidím. Něco se na ní mihotá jako oheň nebo voda; ale není to ani oheň, ani voda. Švihl jsem nad postelí tvou šavlí, a koukej, co mi z ní zbylo – jen jilec. Zaboha nevím, kam se šavle poděla.“

10. právní systém: „Jdu si do pekla pro úpis, který tam na mne dal můj otec,“ ...²²

... „otec mě upsal čertovi; a tak tam jdu, aby mi vrátil ten úpis.“

... snad se mi poštěstí to peklo najít a dostat ten úpis z čertových rukou.

... a jak nevědomky upsal syna čertovi.

... a ve dne se mu pořád zdálo, že už jde čert s úpisem.

... a on v sladkém objetí milé ženy zapomněl na čerta, na slib i na úpis.

Když už měl čert úpis v hrsti, uchopil vůz za oj a vytáhl jej jako pírkou.

Mazaný čert mu hned pustil z malíčku trochu krve a mlynář se mu tou krví musel podepsat.

„Platí,“ povídá čert, „ale dej mi to na úpis.“

²² Zde jsme na základě kontextu excerpcí vyhodnotili, že v pekle funguje právní (legislativní) systém a že se např. uzavírají smlouvy (zde úpis).

11. vchod do pekla: „... *U toho balvanu je vchod do pekla ...*“
12. k otevření / zavření pekelné brány je třeba mít tři šípkové pruty a blízko ní švihnout každým jednou do země: „... *Pak si ulom ty tři šípkové pruty a švihni každým jednou kdekoli poblíž toho balvanu, země se ti otevře ...*“
- „... *a zas každým prutem jednou zaťukej; brána se ti otevře ...*“
- ... *a když přišel k první, švihl ji třikrát těmi pruty. Brána se otevřela ...*
13. všude strach a hrůza: *Vstoupí dovnitř – a tam všude strach a hrůza.*
14. ohněň: *Na jednom místě se roztápěla smůla s olovem nad velkým ohněm; ...*
15. plameny: ... *tu všechno plálo plamenem ...*
- Ale kam student vkročil, tam hned plamen uhasínal.*
- ... *a z tlam jim šlehal plamen.*
16. věčná zkáza: *Student padl na kolena a děkoval Bohu, že ho vytrhl z věčné zkázy.*
17. díra do pekla: ... *že se zastavil až nad dírou do pekla, ...*
18. směr dolů pod zem: *že se zastavil až nad dírou do pekla, jestli se dokonce nezřítil tam dolů.*

B) Excerpce, které nereferují k pohádkové postavě čerta jako takového a používají slova „čert“ a „peklo“ a jejich varianty k obraznému vyjádření a/nebo pojmenování jiného jevu či skutečnosti:

1. rčení a ustálená spojení: *Ale když čert nespí, i anděl se rozhlíží, říká se.*
- „*A dyby se čert na praseti vozil, musím na to přijít ...*“
- ... *najednou, čert ví, co se stalo ...*
- „*Kamarádi, čert nikdá nespí, slibme mu to ...*“
- „*Pýcha peklem dýchá a předchází pád ...*“
2. klení: „*Kýho čerta, starý, vždyť oni, na mou duchu, jsou pryč! ...*“
- „*U čerta!*“ *povídá nejstarší ...*
- „*Eh, čert aby to vzal,*“ ...
- „*I ať je vezme čert i s nosy!*“
- „*Kýho čerta, co to se mnou tropíš?*“
- „*Eh, jdi mi k čertu s pískáním,*“ ...
- „*Eh, jdi k čertu s pískáním,*“ ...
- „*Co to s nimi, u čerta, je, že se nechtějí ani hnout?*“
- „*Jdi k čertu, ty jedno škrvně proľhané! ...*“
- „*Čert tě vem, lež, však ti tam je dobře!*“

„Aby tě čert vzal!“ ...

„K čertu s takovou rovností,“ ...

„Čert ať vás sebere ...“

„Ba, u všech d'áblů a d'asů ...“

„Bodež čerti do pekelného ohně odvěkli toho, kdo mi tu košili ukradl!“

... že žena Petra posílala k čertům ...

„Čert aby tu postel vzal! ...“

„Takovou spravedlnost aby čerti vzali!“

„Co tam, k čertu, tak dlouho dělají? ...“

3. přirovnání: ... byly do práce jako čerti ...
4. nadávka: „I ty čerte d'áble! Počkej, hned si na tebe posvítím!“
5. zeměpisný název: Salaš na Čertovici

8. Fazetové uspořádání atributů čerta u Dobšinského

V této kapitole předkládáme fazetové uspořádání jednotlivých atributů čerta v pohádkovém souboru *Slovenské pohádky* (Dobšinský, 1957, překlad J. Spilka), tak, jak jsme je sesbírali a utřídili v korpusu. Přehledné zobrazení v tabulkách se opírá o metodiku navrženou M. Křivancovou (2019, 2021). Jednotlivé fazety uvádíme tučně. Excerptce, jakožto příklady u jednotlivých atributů, redukuje vždy na jeden příklad výskytu. Excerptce uvádíme kurzívou.

*

CO VLASTNÍ	EXCERPCE
kočár	<i>Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.</i>
zámek	<i>Tak přijeli do čertova zámku, ...</i>
ostrý meč	<i>Čert se po něm žene ostrým mečem, ...</i>
hodně peněz	<i>„... A ty prý máš peněz jako plev; ...“</i>

CO DĚLÁ	EXCERPCE
propadá se do země	<i>Po těch slovech se propadl ...</i>
schází se se svou milou královnou / čerticí	<i>Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.</i>
hledá něco	<i>Čerti hledali na všech stranách ...</i>
slídí po něčem	<i>Čerti všecko všude proslídili, každou škvíru, každý kout ...</i>
pořádá hostiny	<i>Tady byla hostina.</i>
připíjí si	<i>Čerti si připíjeli z kostěných pohárů.</i>
tancuje s kopyty po břitvách	<i>Po večeři tancovali čerti s kopyty po břitvách ...</i>
tancuje s královnou / čerticí v kole	<i>... a dvanáctkrát, jeden po druhém, brali královnu do kola.</i>
rozdírá střevíčky při tanci	<i>Ona po těch břitvách při každém tanci zedrala pár střevíčků ...</i>
odhazuje zničené boty pod stůl	<i>... a házela je pod stůl.</i>
brání svou milou / druha	<i>Tu vyskočí zpod toho mostu všichni čerti jakoby na obranu a v čele ten nejvyšší, její milý z pekla.</i>
utíká	<i>... a když ti ostatní viděli šavličku, hned se ztratili.</i>
potká se se starou pannou	<i>Potkal ji [starou pannu] čert.</i>
představí se	<i>„Já jsem čert.“</i>
vezme si starou pannu za ženu	<i>... a už mu [čertovi] seděla na zádech.</i>
nosí starou pannu na zádech	<i>... a už mu [čertovi] seděla na zádech.</i>
dělá naschvály	<i>... a hned ji začal vláčet nahoru dolů, natřásat a drncat s ní a o každou hroudu s ní zakopl.</i>
škodí lidem	<i>... a hned ji začal vláčet nahoru dolů, natřásat a drncat s ní a o každou hroudu s ní zakopl.</i>
sténá	<i>... sténal čert.</i>
podvádí	<i>A tajně, aby to stará panna neslyšela, pošeptal záčkovi, aby ho nějak od ní osvobodil, že mu dobře zaplatí.</i>

odmění se, když mu žáček pomůže zbavit se staré panny	<i>„Bratříčku, ty tu sed' u vína a já jdu a vstoupím do toho největšího pána v městě, takže onemocní na smrt. Ty se pak u něho hlas, že ho vyléčíš. Dáš mu odvar z téhle bylinky, on se rázem uzdraví a dobře ti zaplatí. Tak budeme vyrovnáni.“</i>
odnáší lidi do pekla	<i>„Neboť z pekla mě sem neposlali proto, abych se oženil se starou pannou, ale proto, abych odnesl toho boháče; ...“</i>
vyhrožuje	<i>„... A ty se hled' ztratit, aby tě tu nedohonili; nebo jestli se spolu u toho pána ještě jednou střetneme, bude s tebou zle.“</i>
přichází, když někdo vysloví jeho jméno	<i>Ještě ten večer přišel na přásky mládenec jako jedle a posadil se vedle krásné Ibronky.</i>
dvoří se	<i>Přicházel potom každý večer, vedl si jako pán, rozdával ledacos na poslinku, i svíce všem přinášel; ale pořád se točil jen okolo Ibronky a dvořil se jí.</i>
vyrábí pohoštění na přásky z umrlčiny	<i>Její rozmilý nápadník, kde ještě našel zbytky umrlčiny na kostech, všecko seškraboval a dělal z toho křížaly a všelicos takového na tu poslinku ...</i>
vyrábí svíce z kostí	<i>... a z kostí vytácel svíce.</i>
posmívá se	<i>... uviděla toho svého někdejšího milého, jak se na ni dívá zpoza oltáře a jak se jí směje.</i>
straší lidi	<i>Ona se ulekla, div jí srdce nepuklo.</i>
odsekává	<i>„Peníze nechci, těch mám jako plev,“ odsekl čert, ...</i>
uzavírá s lidmi jednostranně výhodné smlouvy	<i>„Platí,“ povídá čert, „ale dej mi to na úpis.“</i>
dbá na vyplnění těchto smluv	<i>„Za čtyřadvacet let si přijdu pro své!“ křikl na mlynáře ...</i>
mizí jako mlha	<i>... a zmizel jako mlha.</i>
chytá lidi do svých spárů	<i>„... a nechtyli tě čerti ...“</i>
sápe se na lidi	<i>„... Když se na tebe budou sápat, ...“</i>
hází hříšníky do horoucí smůly	<i>... na druhém místě házeli čerti zlé lidi do té horoucí smůly, ...</i>
trhá a mučí hříšníky žhavými kleštěmi	<i>... na třetím trhali a mučili hříšníky žhavými kleštěmi.</i>

brání si své území	<i>Jakmile ho čerti zočili, hned k němu se všech stran skočili, a co že prý tu chce? Aby hleděl hned odtud zmizet!</i>
svíjí se bolestí	<i>Čerti se svíjeli bolestí jako hadi ...</i>
vřeští	<i>Čerti se svíjeli bolestí jako hadi a strašně vřeštěli: ...</i>
křičí	<i>A ti [čerti] zas do křiku: ...</i>
vzteká se	<i>Ti navztekáni vřeští na toho Kulhavého: ...</i>
smaží se v pekle	<i>... jen čerti se smažili ...</i>
skučí	<i>... jen čerti se smažili a skučeli, až člověku přecházel mráz.</i>
kýchá po vykuřování tymiánem	<i>Čerti už po tymiánu kýchali, nemohli to vydržet, ...</i>
honí lidi	<i>... přiběhne za ním prvý čert: ...</i>
spí	<i>„ ... v té za dveřmi spí čert, ... “</i>
hlídá za dveřmi	<i>„ ... v té za dveřmi spí čert, ... “</i>
zaklíná lidi	<i>„ ... v té za dveřmi spí čert, který nás i naši sestru zaklel, protože si ho nechtěla vzít za muže ... “</i>
píchá do lidí ostrým mečem	<i>„ ... Čas od času se čert probouzí, píchne ji ostrým mečem ... “</i>
brání zlomení kletby	<i>Čert se po něm žene ostrým mečem, že mu utne ruku ...</i>

KDY JE AKTIVNÍ	EXCERPCE
je aktivní v noci	<i>... a když odbila dvanáctá, jela domů touže cestou ...</i>
o půlnoci končí jeho aktivita	<i>... a když odbila dvanáctá, jela domů touže cestou ...</i>
je aktivní o půlnoci	<i>Jednou o půlnoci se zastavil pod okénkem její komůrky a zavolal: ...</i>

JAKÉ MÁ VLASTNOSTI	EXCERPCE
podezřívavý	<i>Čerti hledali na všech stranách, ale nic nenašli.</i>
má hodně peněz, je bohatý	<i>„ ... A ty prý máš peněz jako plev; tak to by bylo, u Paroma, abys neuživil ženu!“</i>
starý	<i>Uf, omrzelo starého čerta nosit se po světě se starou pannou!</i>
úskočný	<i>A tajně, aby to stará panna neslyšela, pošeptal žáčkovi, aby ho nějak od ní osvobodil, že mu dobře zaplatí.</i>
nevyzpytatelný	<i>„A co já vím, co mi dáš!“ řekl žák.</i>
mazaný	<i>Mazaný čert mu hned pustil z malíčku trochu krve a mlynář se mu tou krví musel podepsat.</i>

CO NA NĚJ PLATÍ	EXCERPCE
k vymýtání je třeba dodržet specifický rituál	<i>Tu dal Pustaj udělat tři koryta; posadil královnu do prvního a tím prutem, který uřízl na tom hrobě, švihal čertici tak dlouho, dokud nebylo koryto plné pěny. Pak vzal druhé koryto, posadil ji do něho a sešvihal ji zase tím prutem, až se koryto naplnilo krví. Vzal i třetí koryto a bil ji do třetice, dokud nenaplakala koryto slz. Když bylo koryto plné slz, královna zhluboka vzdechla a po prvé v životě řekla slovo: „Bože!“</i>
bojí se kouzelné šavličky	<i>... a když ti ostatní viděli šavličku, hned se ztratili.</i>
platí na něj andělé a bůh, ti ho přemůžou	<i>„Poradím, synu můj, milerád ti poradím; vždyť právě proto tu na tebe čekám. Jdi pořád touto cestou; přijdeš k jednomu balvanu, který napůl trčí ze země. U toho balvanu je vchod do pekla. Vpravo od balvanu vyvěrá studánka a nad studánkou uvidíš tři šípkové pruty. Tu máš kropenku; nabereš si do ní vody z té studánky. Pak si ulom ty tři šípkové pruty a švihni každým jednou kdekoli poblíž toho balvanu, země se ti otevře. Kropenku a pruty pevně drž; tak vstoupíš dovnitř a země se za tebou zase zavře. V pekle se okolo tebe bude ledacos dít, ale ty si ničeho nevšímej, aby ses nepoděsil a nechytily tě čerti. Když se na tebe budou sápat, krop je pořád tou svěcenou vodou a žádej na nich úpis. Neboj se, oni ti ho vydají, neboť to kropení dlouho nesnesou. Když ho budeš mít v rukou, vrať se touže cestou k pekelné bráně a zas každým prutem jednou zaťukej; brána se ti otevře a ty vyjdeš bezpečně ven. A teď už jdi sbohem, synu můj, a udělej všechno tak, jak jsem ti přikázal.“</i>
platí na něj svěcená voda	<i>Ale student je začal horlivě kropit ...</i>
platí na něj mrskání šípkovými pruty	<i>Ale student je začal horlivě kropit a mrskat ...</i>
bojí se výhrůžky týkající se Matajovy postele	<i>Kulhavý byl sice pánem pekla, ale jakmile uslyšel, že ho chtějí hodit na Matajovu postel, náramně se polekal a hned úpis odhodil.</i>
nesnáší vůni tymiánu	<i>Čerti ucítili tymián a hned se nahrnuli okolo něho.</i>

<p>k osvobození od zakletí je potřeba dodržet a vykonat složitý postup kroků</p>	<p><i>„Tam za mořem stojí vysoký strom, přímý jako jedle, ale holý, hladký až do vršíčku. Na samém vršíčku má jedinou větvičku a na té větvičce lísteček; na tom lístečku visí zlatý klíček, ten je potřeba dostat dolů. Tím klíčkem se odemyká skála, v které je šest světnic: ta první, to je jen taková síň, v té druhé je zima na zmrznutí, v třetí oheň na shoření, v čtvrté štípou hadi a pátá je prázdná. Kdo těmi jizbami projde, dostane se do šesté, v té za dveřmi spí čert, který nás i naši sestru zaklel, protože si ho nechtěla vzít za muže. Naše zakletá sestra leží v té světnici v železné rakvi a ani nespí, ani nebdí, ani neumírá, ani neožívá. Čas od času se čert probouzí, píchne ji ostrým mečem a zeptá se jí: »Tak co, vezmeš si mě už?« »Ach ne, nevezmu!« vzlykne ona bolestně. Čert zamumlá: »Nu, tak si žij i hnij!« a všechno je zase, jak bylo. Kdyby řekla: »Vezmu si tě,« čert by vstal a musela by být jeho nevěstou, a pak by nás, myslím, propustil z toho zakletí. Ale takto ona i my budeme hynout, dokud někdo všechno tohle nevyposlechne, nepřikrade se k čertově posteli a nevezme mu nad hlavou zlatou trubku, aby na ni zatroubil a tak nás vysvobodil.“</i></p>
--	---

JAK PŮSOBÍ NA LIDI	EXCERPCE
dá se ho zbavit	... a zároveň nás navždy osvobodit od těch čertů.
má smysl pro osobní identitu	„Já jsem čert.“
každý se za ním táhne	„Tebe si vezmu, neboť za tebou se každý táhne, každý říká:))Ať mě čert vezme! ((A ty prý máš peněz jako plev; tak to by bylo, u Paroma, abys neuživil ženu!“
nelze se před ním skrýt	Ale marně už se před tím nápadníkem skrývala.
smlouva s ním se musí podepsat vlastní krví	Mazaný čert mu hned pustil z malíčku trochu krve a mlynář se mu tou krví musel podepsat.
nerad někomu prozradí, jak se osvobodit od pekla	„No, jak se vysvobodí!“ začal jeden z čertů strašně nerad a každé slovo mu vázlo v hrdle. „Vysvobodí se, když – když – ale copak ty to musíš vědět?“
nechá se napálit	„Joj, Klinko, nestav! Radši ti dáme, co chceš!“
bláhový	„No, vy bláhoví, vždyť jste to mohli hned vědět, proč jsem přišel. Vydejte mi pánovu panenku!“
hloupý	„Ach vy osli, copak se dám takhle odbýt?“ řekl Klinko a vykuřoval ještě víc a stavěl kostel.
dá se vysvobodit z jeho zakletí	Ale čert už nestačí vykřiknout: „Tak si žij a hnij!“ ...

JAK VYPADÁ	EXCERPCE
má kopyta	<i>Po večeri tancovali čerti s kopyty po břítvách ...</i>
má drápy	„Chraň Bůh,“ povídá poděšená matka, „abys ty sám běžel čertům do drápů; ...“

JAKÉ MÁ VZTAHY	EXCERPCE
milostný vztah s čerticí	„ ... a za milého máš čerta ...“
manželský vztah se starou pannou, se kterou se nesnese a chce se jí zbavit	„Tak si vezmi mne, stejně nakonec budeš tak jako tak má!“

CO UMÍ	EXCERPCE
změna podoby	<i>Ještě ten večer přišel na přástky mládenec jako jedle a posadil se vedle krásné Ibronky.</i>
nadpřirozená síla	<i>„Abys tedy věděl, jsem tady opravdu,“ ozval se čert zpod vozu.</i>
zmizení	<i>... a zmizel jako mlha.</i>
umí silně hvízdát	<i>Čert zahvízdl, až se vršky stromů zatřásly a sedmá hora se ozvala ozvěnou.</i>

KDE SE VYSKYTUJE	EXCERPCE
hřbitov	<i>Šla po té niti za ním a zase jí stáčela v klubko, a tak se dostala až na hřbitov ke dveřím kostnice.</i>
kostnice	<i>Šla po té niti za ním a zase jí stáčela v klubko, a tak se dostala až na hřbitov ke dveřím kostnice.</i>

MÁ ŽENSKOU ALTERNATIVU / POHLAVÍ	EXCERPCE
milá čerta / čertice	<i>„... a za milého máš čerta ...“</i>

JINÝ LEXIKÁLNÍ VÝRAZ PRO POSTAVU ČERTA	EXCERPCE
pekelný soudce	<i>„To se hned ukáže,“ zabručel pekelný soudce; ...</i>
darebák	<i>... vynadala mu všelijakých darebáků ...</i>
bláhový	<i>„No, vy bláhoví, vždyť jste to mohli hned vědět, proč jsem přišel ...“</i>
osel	<i>„Ach vy osli, copak se dám takhle odbýt?“ ...</i>
hovado	<i>„Ach vy hovada, vy,“ osopil se na ně Klinko.</i>

PEKLO	EXCERPCE
justiční systém	... a nejvyšší soudce pekel stojí před nimi: ...
hierarchie	a) v rámci justice: ... a nejvyšší soudce pekel stojí před nimi: ...
	b) společenská: <i>Královna si sedla do kočáru k čertovi a Pustaj v neviditelném plášti vedle kočího na kozlík.</i>
	c) mocenská: <i>Kulhavý byl sice pánem pekla, ...</i>
pekelná brána	a) bez dalšího příznaku: <i>Před pekelnou bránou čekal na královnu čert s kočárem.</i>
	b) druhá pekelná brána: ... až přijde ke druhé bráně.
	c) třetí pekelná brána: ... až přijde k třetí bráně, ...
krajina	a) měděný les: ... až přijedou do měděného lesa.
	b) stříbrný les: ... přijedou do stříbrného lesa.
	c) zlatý les: ... a přijedou do zlatého lesa.
	d) popel: ... vyhrabal z popela klíče a otevřel bránu.
zvuky	a) třeskot: <i>Zahučel třeskem měděný les ...</i>
	b) hučení: <i>Zahučel stříbrný les ...</i>
	c) hukot: <i>Zahučel hukotem zlatý les ...</i>
	d) křik: <i>A se všech stran křik, ...</i>
	e) pláč: <i>A se všech stran křik, pláč ...</i>
	f) skřípění zubů: <i>A se všech stran křik, pláč a skřípění zubů těch nešťastníků.</i>
	g) vřava: <i>V té pekelné vřavě docela zapomněl, ...</i>
	h) skučení čertů: ... jen čerti se smažili a skučeli, ...
	i) syčení hadů: <i>A ti hadi syčeli, ...</i>
architektura	a) zámek z lidských lebek a hnátů: <i>Tak přijeli do čertova zámku, který byl vystavěn z lidských lebek a hnátů.</i>
	b) druhá pekelná brána ze žhavého železa: ... až přijde ke druhé bráně. <i>A ta byla ze žhavého železa, takže sálala žárem pět sáhů daleko.</i>
	c) třetí pekelná brána upletená z ohnivých hadů: ... až přijde k třetí bráně, <i>ta byla upletena z ohnivých hadů. A ti hadi syčeli, vyplazovali jazyky a z tlam jim šlehal plamen.</i>
stolování	a) kostěné poháry: <i>Čerti si připíjeli z kostěných pohárů.</i>

	b) královna / čertice sedí v čele stolu: <i>Královnu posadili v čelo stolu a večeřeli s ní.</i>
bez příznaku	<i>... a proklínala ho, že by to stačilo pro celé peklo.</i>
systém trestání hříšníků	<i>„... Vyzvěď v tom pekle, jaká je tam moje postel, a zeptej se, kterak bych se od ní mohl osvobodit ...“</i>
právní systém	<i>„Jdu si do pekla pro úpis, který tam na mne dal můj otec,“ ...</i>
vchod do pekla	<i>„... U toho balvanu je vchod do pekla ...“</i>
k otevření / zavření pekelné brány je třeba mít tři šípkové pruty a blízko ní švihnout každým jednou do země	<i>„... Pak si ulom ty tři šípkové pruty a švihni každým jednou kdekoli poblíž toho balvanu, země se ti otevře ...“</i>
všude strach a hrůza	<i>Vstoupí dovnitř – a tam všude strach a hrůza.</i>
ohněň	<i>Na jednom místě se roztápěla smůla s olovem nad velkým ohněm; ...</i>
plameny	<i>... tu všecko plálo plamenem, ...</i>
věčná zkáza	<i>... že ho vytrhl z věčné zkázy.</i>
díra do pekla	<i>... že se zastavil až nad dírou do pekla, ...</i>
směr dolů pod zem	<i>... že se zastavil až nad dírou do pekla, jestli se dokonce nezřítíl tam dolů.</i>

9. Komparace obou vzniklých obrazů čerta

Z materiálu podrobeného sémantické analýze a z představených korpusů vyplývá, že v pohádkovém souboru *České pohádky* autora K. J. Erbena (1970) nevznikla podskupina A₃, která obsahuje excerpce, které se svým významem vztahují k postavě čerta, a to tím, že obsahují referenci na peklo, tedy místo, odkud čert pochází. Tato podskupina se naopak v druhém pohádkovém souboru P. Dobšinského (*Slovenské pohádky*, 1957, překlad J. Spilka) vydělila, a to dokonce v mnohých sémantických kategoriích, které ji ještě podrobněji specifikovaly. Takto například vznikla kategorie justiční systém nebo hierarchie. Některé tyto kategorie byly ještě podrobněji rozčleněny do podkategorií, např. kategorie pekelná brána získala další sémantické specifikace, které jsme rozdělili do podkategorií: 1. bez dalšího příznaku, 2. druhá pekelná brána, 3. třetí pekelná brána. Zatímco tedy druhý pohádkový soubor tuto skupinu hojně zastoupil, v prvním případě analýzy tato skupina zcela chybí.

V prvním analyzovaném souboru pohádek se také nevydělila skupina B. Vyvozujeme z toho, že se zde (u Erbena) nepoužívá postava čerta k obraznému pojmenování skutečnosti, a že se tedy nepoužívá v přeneseném významu. Kontradikcí k tomu je případ druhého souboru pohádek, soubor P. Dobšinského, ve kterém se skupina B vyskytuje, a to v několika sémantických kategoriích. Zde například vydělujeme kategorii nadávka. Jelikož se skupina B nepodílí na vzniklém jazykovém obraze postavy čerta, protože nepojmenovává postavu čerta jako takovou, na výsledném jazykovém obraze čerta u jednotlivých autorů se výskyt/absence této kategorie nepodepíše. Jedná se v případě Dobšinského souboru o 5 sémantických kategorií v celkem 27 excerpších.

Soubor Erbenových pohádek obsahuje 24 pohádek na 116 stranách, soubor Dobšinského pohádek má 83 pohádek na 508 stranách. V prvním souboru jsme nasbírali 130 excerpších, v druhém souboru 200 excerpších celkem, z toho 27 excerpších ze skupiny B, které se na jazykovém obraze čerta nepodílejí, tedy 173 excerpších. V poměru počtu pohádek a stran ku materiálu se nám jeví Erbenův soubor pohádek bohatší na výskyt postavy čerta a jeho charakteristik.

Skupina A₁ má v prvním analyzovaném souboru vyčleněných 7 kategorií, z toho všechny mají ještě podkategorie. Podkategorií je zde celkem 75. Nejvíce podkategorií má kategorie činnosti, a to celkem 36. Vyvozujeme proto, že je zde hodně prostoru věnováno popisu postavy na základě jejích činností. Druhý pohádkový soubor má ve skupině A₁ vyčleněných 8 kategorií, z toho všechny mají své podkategorie. Podkategorií je zde celkem 91.

Nejvíce podkategorií obsahuje opět kategorie činnosti, a to celkem 50. I zde je tedy hodně prostoru věnováno charakteristice postavy čerta na základě jeho činností.

Co se týče skupiny A₂, jsou na tom oba pohádkové soubory podobně. První soubor (Erbenův) obsahuje v této skupině 2 kategorie. Jedná se o excerpce, které referují k postavě čerta za použití jiného lexikálního výrazu než slova „čert“. Proto zde nejsou další podkategorie. Erbenův soubor obsahuje tedy 2 různé jiné lexikální výrazy pro postavu čerta. Druhý pohádkový soubor, soubor P. Dobšinského, obsahuje v této skupině (A₂) celkem 5 kategorií. Soubor pohádek P. Dobšinského tedy obsahuje 5 různých dalších lexikálních výrazů pro postavu čerta.

10. Závěrečné shrnutí

V úvodu práce jsme představili nejdůležitější teoretické pojmy z oblasti (etno)lingvistiky a literární vědy. V následující části jsme uvedli metodologické zásady naší práce, které se teoreticky opírají o polské etnolingvistické práce J. Bartmińského (2016); metodologicky pak o metodiku M. Krivancové (2019, 2021).

Uvedli jsme dva základní kroky práce s materiálem, tedy sběr materiálu a jeho následné třídění. Sběr jsme uskutečnili v pohádkových souborech *České pohádky* (Erben, 1970) a *Slovenské pohádky* (Dobšinský, 1957, překlad J. Spilka). Třídění materiálu probíhalo ve třech fázích: v první fázi jsme roztřídili excerpce do dvou základních skupin, skupin A a B, podle toho, zda odkazují přímo k pohádkové postavě čerta (skupina A), či nikoli – a pouze tedy pojmenovávají jinou skutečnost (skupina B). Dále jsme ve skupině A poté vyčlenili tři podskupiny, A₁, A₂, A₃, podle toho, zda excerpce používají při referenci k postavě čerta slova „čert“ (A₁), či jiného lexikálního výrazu pro tuto postavu (A₂); poslední podskupina A₃ shromažďuje excerpce, které odkazují k sémantické množině peklo. Poslední fáze třídění pak zahrnovala podrobnější sémantické roztřídění excerpce v rámci skupin do kategorií a subkategorií.

První analyzovaný soubor pohádek (Erbenův) obsahuje 24 pohádek na 116 stranách. Zde jsme nasbírali celkem 130 excerpce a rozdělili je do základních podskupin A₁ a A₂. Již na první pohled je patrná absence (pod)skupin A₃ a B v tomto souboru. První podskupina (A₁) zde čítá 7 sémantických kategorií, jež mají každá své podkategorie. Kategorie, které jsme zde vydělili, jsou následující: vzhled, fyziologie, nadpřirozené schopnosti, vlastnosti, činnosti, strava a zeměpisné určení výskytu. Nejpočetnější kategorií v této skupině je kategorie činnosti, která obsahuje 36 podkategorií. Druhá podskupina, A₂, zde obsahuje 2 kategorie, a sice: Raráš a Šetek. Na základě tohoto materiálu jsme dále excerpce roztřídili do 10 fazet, kterými jsou: JAK VYPADÁ, JAKOU MÁ FYZIOLOGII, JAK PŮSOBÍ NA SVÉ OKOLÍ, JAKÉ VYZNÁVÁ MORÁLNÍ HODNOTY, JAKÉ MÁ VLASTNOSTI, CO UMÍ, CO DĚLÁ, CO KONZUMUJE, KDE SE VYSKYTUJE a JINÝ LEXIKÁLNÍ VÝRAZ PRO POSTAVU ČERTA. Nejpočetnější fazetou je fazeta **CO DĚLÁ**, která obsahuje atributy sémantické kategorie činnosti.

Druhý analyzovaný pohádkový soubor (Dobšinského) obsahuje 83 pohádek na 508 stranách. Zde jsme nasbírali celkem 200 excerpce, z toho 27 ze skupiny B. V tomto souboru se vydělily všechny podskupiny skupiny A, A₁, A₂, A₃, i skupina B. První podskupina, A₁, čítá v tomto případě 8 kategorií, které mají své podkategorie. Tyto kategorie jsou: vlastnictví, činnosti, vlastnosti, vzhled, vztahy, ženské pohlaví / čertice, nadpřirozené schopnosti a místo

výskytu (mimo peklo). Nejpočetnější z těchto kategorií je opět kategorie činnosti, která obsahuje 50 podkategorií. Druhá podskupina, A₂, zde čítá 5 kategorií. Jsou to: pekelný soudce, darebák, bláhový, osel, hovado. Poslední (třetí) podskupina A₃ obsahuje 18 kategorií, a sice: justiční systém, hierarchie, pekelná brána, krajina, zvuky, architektura, stolování, bez (dalšího) příznaku, systém trestání hříšníků, právní systém, vchod do pekla, k otevření / zavření pekelné brány je třeba mít tři šípkové pruty a blízko ní švihnout každým jednou do země, všude strach a hrůza, oheň, plameny, věčná zkáza, díra do pekla, směr dolů pod zem. Nejpočetnější kategorií je zde kategorie zvuky, která má 9 podkategorií. Co se týče skupiny B, v tomto souboru se podařilo nasbírat 27 excerpce, které jsme zařadili do 5 kategorií. Jsou to: rčení a ustálená spojení, klení, přirovnání, nadávka a zeměpisný název. Tyto kategorie se, jak již bylo řečeno dříve, nepodílejí na vzniklém jazykovém obraze čerta. Proto je také dále nezařazujeme v rámci fazet. Na základě materiálu tohoto druhého souboru pohádek jsme vytvořili 13 fazet, kterými jsou: CO VLASTNÍ, CO DĚLÁ, KDY JE AKTIVNÍ, JAKÉ MÁ VLASTNOSTI, CO NA NĚJ PLATÍ, JAK PŮSOBÍ NA LIDI, JAK VYPADÁ, JAKÉ MÁ VZTAHY, CO UMÍ, KDE SE VYSKYTUJE, MÁ ŽENSKOU ALTERNATIVU / POHLAVÍ, JINÝ LEXIKÁLNÍ VÝRAZ PRO POSTAVU ČERTA a PEKLO. Nejpočetnější fazetou je zde opět fazeta **CO DĚLÁ**, která obsahuje atributy kategorie činnosti.

Jak již bylo řečeno výše, na první pohled patrná je skutečnost, že v prvním analyzovaném souboru pohádek nevznikly (pod)skupiny A₃ a B. V Erbenově souboru se tedy nevyskytují excerpce s atributy odrážejícími sémantickou množinu peklo a také se v jeho případě nepoužívá postavy čerta či slova „čert“ k pojmenování jiného jevu či skutečnosti.

Představený celek korpusů excerpce a fazetové tabulky odrážející atributy pohádkové postavy čerta tvoří jazykový obraz této postavy, zejména v pojetí Erbena a Dobsinského, a odrážejí tak dobovou představu čerta v českém a slovenském národním kontextu. Oba korpusy (respektive i s jejich fazetovým zobrazením) se vyznačují svou komplexností a množstvím atributů, které bylo možno vydělit. Takové množství charakteristik postavy nám ji pomáhá plasticky vykreslit právě ve své komplexnosti a specifičnosti.

11. Literatura

BARTMIŃSKI, Jerzy a Daniela LEHÁROVÁ, VAŇKOVÁ, Irena, ed. Čím se zabývá etnolingvistika? *Slovo a smysl: Časopis pro mezioborová bohemistická studia* [online]. Praha: Ústav české literatury a literární vědy Filosofické fakulty Univerzity Karlovy, 2007, IV.(8) [cit. 2023-03-31]. ISSN 1214-7915. Dostupné z: slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/259.

BARTMIŃSKI, Jerzy a Irena VAŇKOVÁ, ed. *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-2883-7.

BARTMIŃSKI, Jerzy a Daniela LEHÁROVÁ, VAŇKOVÁ, Irena, ed. Profily a subjektová interpretace světa. *Slovo a smysl: Časopis pro mezioborová bohemistická studia* [online]. Praha: Ústav české literatury a literární vědy Filosofické fakulty Univerzity Karlovy, 2007, IV.(8) [cit. 2023-03-24]. ISSN 1214-7915. Dostupné z: slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/264.

DOBŠINSKÝ, Pavol a Josef SPILKA, překl. *Slovenské pohádky*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957. 576 s.

ERBEN, Karel Jaromír a Helena ZMATLÍKOVÁ, ilustr. *České pohádky*. Vydání v Odeonu 3. Praha: Odeon, 1970. 122 s.

HAJKO, Dalimír. *Filozofické návraty a vízie: Z dejín filozofického myslenia na Slovensku v 19. storočí*. Bratislava: IRIS, 2001. ISBN 80-89018-24-6.

HOMOLOVÁ, Květa, Mojmír OTRUBA a Zdeněk PEŠATA, ed. *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století: slovníková příručka*. Vydání třetí. Praha: Československý spisovatel, 1982.

KOLÁŘOVÁ, Evelína. *Jazykový obraz čerta v českých lidových pohádkách*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2021. Bakalářská práce. Vedoucí práce Michaela Křivancová.

KŘIVANCOVÁ, Michaela. Obraz světa ve frazeologii: K metodice analýzy a klasifikace frazeologických jednotek. *Naše řeč*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2019, 102(3), s. 175–192. ISSN 0027-8203.

KŘIVANCOVÁ, Michaela. *Profilování obrazu světa z frazeologické materiálové základny: Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu světa*. Brno: Masarykova univerzita, 2021. Habilitační práce.

MIKULA, Valér a Helena MAJÁKOVÁ, MIKULOVÁ, Marcela. Úvodní studie: Slovenská literatura. In: MIKULA, Valér, ed. *Slovník slovenských spisovatelů*. Praha: Libri, 1999, s. 13–31. ISBN 80-859-8357-5.

OTRUBA, Mojmir. Karel Jaromír Erben. In: FORST, Vladimír, ed. *Lexikon české literatury: Osobnosti, díla, instituce*. 1 A–G. Praha: Academia, 1985, s. 667–674.

PÁCALOVÁ, Jana. *Metamorfózy rozprávky: Od Jána Kollára po Pavla Dobšinského*. Bratislava: Ars Poetica, 2010. Edícia Poetika. ISBN 978-808-9283-293.

VAŇKOVÁ, Irena, Iva NEBESKÁ, Lucie SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ a Jasňa ŠLÉDROVÁ. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3.

VOJTECH, Miloslav. Dobšinský Pavol. In: MIKULA, Valér, ed. *Slovník slovenských spisovatelů*. Praha: Libri, 1999, s. 101–102. ISBN 80-859-8357-5.

VOJTUŇ, Norbert. *Mýtus tvorby Pavla Dobšinského*. Brno: Masarykova univerzita, 2016. Magisterská diplomová práce. Vedoucí práce Miroslav Kotásek.

ZIOŁKOWSKI, Marek a Daniela LEHÁROVÁ, překl., VAŇKOVÁ, Irena, ed. Jazykový obraz světa (Slovníkové heslo). *Slovo a smysl: Časopis pro mezioborová bohemistická studia* [online]. Praha: Ústav české literatury a literární vědy Filosofické fakulty Univerzity Karlovy, 2007, IV.(8) [cit. 2023-03-31]. ISSN 1214-7915. Dostupné z: slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/258.